

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Soome-ugri keelte kateeder

Villu Känd

KEELELISEST ÜMBERLÜLITUMISEST

(karjala keele Vesjegonski murraku näiteil)

Diplomitöö

Juh. õp. T. Kukk

Luban kaitsmiseks

6. 06. 86

P. Alver

TARTU 1986

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1. KAKSKEELSUS KUI ÜMBERLÜLITUMISE EELTINGIMUS	6
1.1. Kakskeelsus kui sotsio- ja psühholingvis- tiline fenomen	6
1.2. Kalinini oblasti Vesjegonski rajooni karjalaste keeleline situatsioon	9
1.3. Karjalaste kakskeelsuse tüübist	12
2. ÜMBERLÜLITUMINE	18
2.1. Ümberlülitumise mõiste	18
2.2. Ümberlülitumise sotsiaalne taust	21
2.3. Ümberlülitumise psühhiline taust	28
3. LAENAMISEST ÜMBERLÜLITUMISENI	34
4. ÜMBERLÜLITUMIST PÕHJUSTAVAD SEMANTILISED PIIRKONNAD KARJALASTE KÖNES	39
4.1. Ümberlülitumine uudsete sõnade puhul	39
4.1.1. Tehnika, tootmissuhted jm.	40
4.1.2. Haridus	40
4.1.3. Ühiskonnaelu, sõda	41
4.1.4. Religioon	42
4.2. Ümberlülitumine arvsõnade puhul	43
4.3. Ümberlülitumine nimede puhul	49

4.4. Ümberlülitumine tsiteeringute puhul	51
4.5. Ümberlülitumine kordavas funktsioonis	53
4.6. Emotsionaalne ümberlülitumine	55
KOKKUVÕTE	58
Kasutatud kirjandus	61
Viidatud keelejuhid	64
Резюме	65

SISSEJUHATUS

Kaks- ja enamakeelsetes kollektiivides, nagu seda on ka Kalinini oblasti Vesjegonski rajooni karjalased (antud juhul on siis tegemist karjala-vene kakskeelsusega), võib bilingvaalide kõnet jälgides täheldada huvitavat, bilingvismile väga iseloomulikku ilmingut - keele vahetust ühe kõneakti piires. See võib olla ühesõnaline, kuid hõlmab mõnikord terveid lauseid või lauseühendeid. Keeleteadus nimetab sellist nähtust ümberlülitumiseks e. svitšinguks.

Kuigi bilingvismist on kirjutatud palju, on sotsiolingvistide püüe seletada kakskeelsuse svitšingut hiljutine (Pascasio 1985:122). Ka nõukogude keeleteaduses pole sellele küsimusele pikemaid uurimusi pühendatud, kuigi on ühe või teise autori juures faktina või lühikese kirjeldusena ära märgitud.

Ümberlülitumist soome-ugri rahvaste juures on vahest kõige põhjalikumalt käsitletud meie keelekontaktide uurija prof. P. Ariste oma teoses "Keelekontaktid" (1981). Seda on kirjeldanud veel ka O. Tsvetkov, V. Hallap, P. Palmeos (vt. kasutatud kirjanduse nimestikku).

Käesoleva töö autor on endale eesmärgiks seadnud nimetatud nähtuse põhjalikuma analüüsi, toetudes teooriaile, mida pakub nii sotsio- kui psühholingvistika. On ju nii üks kui ka teine esmased (ja vältimatud) vaatenurgad nii kakskeelsuse kui tema avaldumisvõimaluste uurimisel.

Seega on antud kirjapaneku keskseks huviobjektiks sellised juhtumid kõnes, kus kakskeelne kõneleja ühes ja samas suhtlusesituatsioonis keelt vahetab ja probleemid, mis eelnimetatuga seonduvad. Kõigepealt on selleks kakskeelsus kui pidevate keelekontaktide tulemusel sündinud nähtus ise, kuivõrd ümberlülitumine lauses või lausestikus on omane ainult mitmekeelsetele.

Töös ongi püütud näidata erinevaid teoreetilisi lähtekohti bilingvismi defineerimisel ja arvestada neid karjalaste kakskeelsuse kirjeldamisel ja tüpiseerimisel. Kogu näitestik toetub küll Vesjegonski karjalaste kõnele, mis kuulub lõunakarjala perifeersete murrakute hulka Tolmatsõ, Djorža, Valdai ja Tihvini murrakute kõrval (vrd Нёснүү 1985), kuid kindlasti ei erine kakskeelsuse iseloom ja tüüp olulisel määral kaugemal asuvate kakskeelsete karjalaste omast.

Kakskeelsuse võimalikult täpne määratlemine aitab valgustada ümberlülitumise olemust üldse. Et tema juured peituvad nii sotsiaalses kui ka psüühilises keskkonnas, püütakse kirjutuses anda nähtuse sotsiaalsed ja psüühilised seaduspärasused eraldi. Lisaks leidub töös ülevaatlik ümberlülitusjuhtude liigitus temaatika alusel.

Näitestik pärineb suuremas osas aspirant Tiit Kuke poolt tehtud lindistustest aastaist 1983 - 1985. Autor on peamiselt kasutanud juba litereeritud tekste. Mõningad näited on kirja pandud käesoleva töö autori poolt suvisel ekspeditsioonil 1983.a.

1. KAKSKEELSUS KUI ÜMBERLULITUMISE EELTINGIMUS

1.1. Kakskeelsus kui sotsio- ja psühholingvistiline fenomen

Kakskeelsust e. suuremas plaanis üldse mitmekeelsust ei käsitleta maailma keeleteaduses sugugi üheselt, ka nõukogude keeleteadlaste juures esineb kardinaalseid lahkuminekuid.

Nii võtab nõukogude keeleuurija J.M. Vereštšagin kakskeelsuse määratlemisel põhiüksuseks pere, kelle keeletarvitamist ta jälgib. Kui peres räägitakse vaid üht keelt või kasutusel on ainult üks keelesüsteem ja pere liikmed kasutavad seda süsteemi ka väljaspool peret, on küsimuse all ükskeelsus e. monolingvism. Kui aga isikul tuleb kommunikatsioonisuhetes kasutada teist keelesüsteemi, on ta kakskeelne (Tilli 1980:20).

Paljud vene uurijad loevad kakskeelseks juba sellise isiku, kellele koolis on õpetatud võõrast, s.o. vene keelt. Põhjuseks on fakt, et vene keel on rahvusi ühendavaks keeleks, ning selle oskamine on peaaegu vältimatu. Ses suhtes erineb see lähtekoht Lääne teoreetikute omast, kus sellist isikut üldse kakskeelseks ei nimetata (Tilli 1980:19).

Ameerika keeleuurija Einar Haugen arvab, et kakskeelsus algab sealt, kus ükskeelne isik võib samal ajal täielikult väljenduda teises keeles. Andreas von Weissi seisukohalt eeldab loomulik kakskeelsus taset, kus teises keeles väljendutakse

automaatselt, ilma tõlkimata emakeelest (tsit. Haa^osegård 1981: 57 järgi).

Enamik autoreid määratleb bilingvismi kui oskust "konstrueerida terveid mõtestatud ütlusi kahes keeles" (vt. nt. Верещагин 1966:96).

On oluline, et kakskeelne valdab kaht keelesüsteemi. Kuid täpsemaks bilingvismi kirjelduseks tuleb tähelepanu pöörata küsimusele, kumb süsteem on omandatud enne. Tähtsaim aste inimese keelelises arengus on samm keeleoskamatuselt esimesele keelele. Kõik keeleline, mida inimene õpib selle järel, toetub viimasele ja tema mõju on alatine, ka siis, kui ta elu jooksul ununeb (Haa^osegård 1981:87). Enamikele individidele on esimene omandatud keel (emakeel) ka keel, mida ta rohkem kasutab, kõik teised keeled on teisejärgulised. Keelekontakti situatsioonides (siia kuulub ka karjala näide) vaadeldakse selliste individide juhtumeid, kellel emakeel on kaotanud oma tähtsuse kui primaarne suhtlemisvahend ja piirdub koduse sfääriga ning sõprade ringiga, vahetudes teistes sfäärides võõrastes keelekollektiivides valitseva keelega. Vajalik on seega eraldada keele omandamise järjekord (diakrooniline aspekt) nende kasutamise astmest (sünkrooniline aspekt) (Белл 1980:154). Skemaatiliselt:

Joonis 1

Ajaline aspekt	Keel	Sümbol
diakrooniline	esimene keel	L 1
	teine keel	L 2
sünkrooniline	primaarne keel	P L
	sekundaarne keel	S L

Enamike monolingvaalide puhul on L1 ka PL. Paljude kakskeelsete vähemusrühmade kohta see ei kehti, st. L1 $\neq$ PL.

Kakskeelsust e. bilingvismi on võimalik vaadelda mitmest eri aspektist. J. Dešerijev ja I. Protšenko loevad bilingvismi vaatlemise peamisteks aspektideks lingvistilist, sotsioloogilist, psühholoogilist ja pedagoogilist vaatenurka. Nende aspektide hulgas mängib olulist rolli lingvistiline, täpsemalt sotsiolingvistiline aspekt, kuivõrd kakskeelsus on eelkõige lingvistiline, s.o. sotsiolingvistiline fenomen, milles on orgaaniliselt põimunud nii sotsiaalne kui lingvistiline (Швейцер 1976:115).

Määratledes bilingvismi kui psühholoogilist mehhanismi (teadmised, oskused, vilumused), mis lubab inimesel vastu võtta ja produtseerida kõnetoodangut, mis on allutatud kahele keelesüsteemile, on see ka psühholoogide uurimisobjekt (Верещагин 1967:124). E. Haugeni järgi peabki peamise koha hõivama indiviidi psühholoogiline tundmaõppimine, sest bilingvismi tsentrum asub inimese ajus (vt. Верещагин 1969:10).

Nii või teisiti omab kakskeelsus sotsiaalset tausta - ta on sotsiaalsete, etniliste ja lingvistiliste kontaktide tulemus, täpsemalt - erinevaid keelesüsteeme kandvate isikute pidevate kontaktide tulemus. Bilingvismi sotsiolingvistiline määratlemine pole võimalik ilma viiteta keelekollektiividele kes kakskeelsust kannavad. Sotsiolingvistilise arusaama järgi on bilingvism kahe keele eksisteerimine ühe ja sama keelekollektiivi raames, kusjuures keeli kasutatakse vastavates kommunikatiivsetes sfäärides sõltuvalt sotsiaalsest situatsioonist ja teistest kommunikatiivse akti parameetritest. Kakskeelsus (ja mitmekeelsus) eeldab tingimata ühtse sotsiaal-kommunikatiivse

kõnekollektiivi olemasolu, mida iseloomustab funktsionaalselt üksteisest täiendavate keelte kasutamine (Швейцер 1976:115-116). Või teisiti öeldes: sotsioloogiline aspekt vaatleb kakskeelsust miinimumteadmiste sellises väljenduse plaanis mõlemas keeles, mis lubab nende kandjatel sooritada suhtlusakte vastastikuse arusaamise alusel, anda oma mõtteid teistele ja vastu võtta võõraid mõtteid, s.t. täita sotsiaalsete funktsioonide minimaalset või maksimaalset hulka (Порог^чев 1970:6).

1.2. Kalinini oblasti Vesjegonski rajooni karjalaste keeleline situatsioon

On selge, et igasugune mitmekeelsus on pidevate keelekontaktide tulemus. Antud piirkonnas on olnud kaua aega kokkupuutes karjala ja vene keel. Nähe ei ole sugugi erandlik. Nõukogude perioodil on vene keele mõju teistele NSV Liidu rahvastele tunduvalt suurenenud ja omab käesoleval ajal eriti intensiivset iseloomu (Патухев 1970). Meie maa põhjaosa rajoonides on massiline bilingvism tavaline. (Кузнецова 1979).

Meid huvitab konkreetselt Kalinini oblasti Vesjegonski rajoonis valitsev keeleline situatsioon e. A. Šveitseri definitsiooni kasutades "antud territooriumil käibel olevate keelte sotsiaalse ja funktsionaalse jagunemise hierarhiline mudel, mis kajastab ka vastavate keelekollektiivide keelelisi hoia-kuid" (tsit. Smirnov 1979:411 järgi).

Kalinini oblasti karjalased valisid oma praeguse elukoha 17. sajandil, olles välja rännanud oma põhilistest elukohtadest usulis-majanduslikel põhjustel. Alates sellest hetkest sattus karjala keel nagu kogu kultuur paratamatult vene mõju

alla. Sajandeid kestnud kokkupuude võõra rahvaga on teinud karjala päritoluga isikud täielikeks kakskeelseteks või sündinud emakeele sootuks unustama. Nähtus on sotsiaalne - külad on segarahvastikuga, rahvuslikku vahet ei tehta. Karjalasi ja venelasi seob ühine majandus, ühine kultuur, ühine ajalugu (Palmeos 1970:121).

Praeguses olukorras leiab karjala keel kasutamist ainult piiratud sfäärides, vene keel on ametlik ja omab n.ö. sotsiaalset prestiiži.

Arvestades situatsiooni sarnasust teiste soome-ugri rahvaste keelelise olukorraga, võib suure tõenäosusega komi külaelanike juures sooritatud uurimuste põhjal väita, et karjalased oskavad vene keelt oma emakeelest paremini (mõeldud on mõlema keele kõikide komponentide tundmist) (Рогачев 1970:7).

Näha on seos bilingvismi ja vanuse vahel, õieti esimese sõltuvus teisest. Nooremad inimesed antud keelekollektiivist valdavad oma emakeelt tunduvalt halvemini või üldse mitte. On huvitav märkida, et noorim karjala keelt kõnelev isik, arvestatud sama keeleekspeditsiooni poolt, kellelt näitestik pärineb, oli kahekümne kahe aastane (On mõistetav, et töös tehtavad üldistused kehtivad vaid nende inimeste kohta, kes on vähemalt lapsena viibinud karjalakeelses keskkonnas, s.t. kelle emakeeleks võib lugeda karjala keelt). Eakamate inimeste kakskeelseks kujunemise protsessi on endale hõlbus ette kujutada. Esimene tutvus vene keelega toimus kas eakaaslastega (väljaspool perekonda) või koolis. Suuremad teadmised andis kool: õpingu käigus laieneb sõnavara, omandatakse süstemaatilised teadmised grammatikast ja keele kasutamise üldised kogemused. Need teadmised

kinnistused ja laienesid suhtlemisprotsessis vene elanikkonnaga (Порачев 1970:11). Sotsiaal-ajaloolisi tingimusi arvestades on olnud selline suhtlemine vältimatu.

L. Nikolski jagab keelesituatsioonid eksoglosseteks ja endoglosseteks. Esimesse kuulub ka karjalaste olukord - ühel ja samal territooriumil on paralleelselt kasutusel kaks keelt. Eksoglosne tasakaalustamata keelesituatsioon on küllalt tüüpiline Nõukogude Liidu väikerahvaste juures, kus vene keel on teiste keelte suhtes eelisasendis (Smorniv 1979:410).

Saksa keeleteadlane H. Kloss tegi ettepaneku eristada ühelt poolt "rahvuslikku ükskeelsust, kakskeelsust ja mitmekeelsust" ja teisalt "individuealset üks-, kaks- ja mitmekeelsust" (Швейцер 1976:114). Väljarännanud karjalased kujutavad endast rahvuslikult terviklikku kollektiivi, kelle tunnuseks on ka oma, karjala keel. Pidevad kontaktid vene keele kandjatega on neist kujundanud individuaalsed bilingvaalid, kes vabalt valdavad mõlemaid keelesüsteeme. Individuaalne bilingvism pakub sotsiolingvistilise analüüsi jaoks huvi õieti kui sotsiaalse bilingvismi konkreetne realisatsioon (Швейцер 1976:115), sest "seni kuni keelekontaktid toimuvad individuaalses sfääris, s.t. seni kuni nende kontaktide tulemusel tekkinud nähtused piirnevad individuaalsete keeleharjumustega, ei saa neid lugeda keele faktideks kui siisugusteks. Sellised osalised juhtumid äratavad psühholoogilist, mitte lingvistilist huvi. Kuivõrd keel teenib ühiskonda tervikuna, saavad keelekontaktid ja nende sinnitatud nähtused "päris keelelisteks" alles siis, kui nad omavad seaduspärast ja normatiivset iseloomu, s.t. siis, kui nad levivad kogu ühiskonnale tervikuna või igal juhul määra-

vale osale temast" (Звегинцев 1962:205-206). Karjalaste puhul kaasneb individuaalse bilingvismiga kogu kõnekollektiivi bilingvism, kuivõrd karjala keelt kõnelevad indiviidid ei saa läbi ainult oma emakeelega, vaid on sunnitud kasutama antud sotsiaal-kommunikatiivses süsteemis ka vene keelt.

1.3. Karjalaste kakskeelsuse tüübid

J. Vereštšagin eristab esmalt retseptiivset bilingvismi ning produktiivset bilingvismi (Верещагин 1966a:4). Esimesest võib rääkida juhul, kui vastav oskus lubab bilingvaalil aru saada kõnest, mis kuulub teise keelesüsteemi, kuid mitte enam. On ilmne, et karjalaste puhul on meil tegemist massilise produktiivse bilingvismiga, kus bilingvaal vabalt teist keelesüsteemi valdab.

Kõneldakse veel "puhtast ja segatud" ning "koordineeritud ja subordineeritud" kakskeelsusest. Kui bilingvaali kõnes ei täheldata kahe erineva monolingvaali poolt aktsenti, siis on see L. Štšerba terminite järgi "puhas", Erwini ja Osgoodi järgi "koordineeritud", aga vastupidisel juhul - "subordineeritud" (Верещагин 1966b:96). J. Vereštšagin rõhutab, et produktiivne bilingvism on koordinatiivne, kui teise keelesüsteemi kuuluv keel on struktuurilt õige ja subordinatiivne, kui ebaõige (Верещагин 1966a:4).

E. Haugen on näidanud, et koordineeritud bilingvism ei esi- ne kunagi sotsiaalsetes kollektiivides, vaid jääb ainult konkreetse inimese karakteristikaks (Верещагин 1966b:96).

Bell eristab ühendatud ja rinnastatud ehk sega- ja koordineeritud tüüpi kakskeelsust (compounded bilingualism ja coor-

dinate bilingualism). Ta võrdleb neid psühholoogilisest aspektist. Eeldades, et keelemärk koosneb väljendusest ("akustiline vorm") ja sisust ("tähenduse mõiste") ja et mõlemad suhtuvad mingisugusesse objekti, siis koordineeritud bilingvismi puhul kõnelev indiviid omab nähtavasti kahte mõistet ja kahte foneemset vormi füüsilise objekti jaoks. Tegelikuses pole välistatud, et need kaks märki puudutavad eri objekte (Белл 1980:160). Oluline on kakskeelsusele mitte erinevate häälikute ja häälikusüsteemide olemasolu, vaid see, et küsimuse all on kaks erinevat tähendussüsteemi. Schmidt-Rohri ja paljude teiste järgi on maailma keelte põhierinevus selles, et mõisted erinevad erinevates keeltes sisult ja vormilt. Täielik erinevus ei ole mõistagi kunagi võimalik, muidu oleks tõlkimine võimatu. Viimane rajanebki keele ühisel semantikal (Hansegård 1981:61).

Ühendatud e. segakakskeelsuse puhul on märgid kokku sulanud.

Transformatsioonigrammatika terminites iseloomustatakse ühendatud kakskeelsust ühe semantilise baasiga, rinnastatud kakskeelsust kahega (Белл 1980:160).

On veel iseloomulik, et rinnastatud kakskeelsuse puhul esineb tunduvalt vähem erilisi interferentsi vorme, kui ühendatud kakskeelsuse puhul (Hansegård 1981:58).

Mis on interferents? Interferentsi määratletakse kui keelte vastastikuse mõjutamise juhtu, mis võib tekkida siis, kui üks ja sama isik või üks ja sama keelekollektiiv kasutab regulaarselt mitut keelt. Ta on sisult ühe keele struktuuri või struktuurielementide muutumine teise keele mõjul, kusjuures ei oma tähtsust, kas jutt on emakeelest või teisest, hiljem omandatud keelest (Баранникова 1972:88).

Interferents ilmneb kõige selgemalt ja tuntavamalt mittesugulaskeelte kontakteerumisel. Asi on selles, et mittesugulaskeele omandamise algperioodil kutsub see kõnes esile rohkem kõrvalekaldeid, kui sugulaskeelte kontakteerumisel (Михайлов 1973:199).

Interferents võib olla nii keeltesisene kui keeltevaheline. Esimesel juhul on see tekitatud ühe keele vormi ja mudelite vastastikusest mõjust, omades paralleele ka monolingvaali ebaõiges kõnes. Keeltevaheline interferents ilmneb bilingvaali kõnes normidest kõrvalekalletena ühes või mõlemas keeles, selle määratluse taga on kõige erinevamad ilmingud. Interferentsi ja ümberlülituse seostest tulenevaist probleemidest tuleb edaspidi veel juttu.

Keelte domineeruvuse jaotuse plaanis liigitab N. Imenadze koordineeritud kakskeelsuse veel kaheks: 1) koordineeritud kakskeelsus, kus emakeel on domineeriv ja teise keele valitsemine on peaaegu vilets, kuid interferentsipäris ei esine; 2) koordineeritud kakskeelsus, kus mõlemad keeled on tasakaalus. Isik valdab kahte keelt sama hästi ja interferentsi ei esine. Selline kakskeelsus on tulnud mõlema keele üheaegsest omandamisest, nende kasutamisest kommunikatsiooni kõigil aladel (Tilli 1981:29).

Ühendatud e. segakakskeelsuse jaotab uurija järgmiselt: 1) ühendatud kakskeelsus, kus emakeel on domineeriv (on autori arvates levinum); 2) ühendatud kakskeelsus, kus süsteemide vahel on selge interferents. See sünnib mõlema keele kasutamise organiseerimatusest samas peres. Sellised isikud siirduvad sageli spontaanselt ühelt keelelt teisele, aga mõlema keele

kasutamisel esineb nii grammatilisi kui foneetilisi vigu (Tilli 1981:29).

Analüüsides Vesjegonski karjalaste keelesituatsiooni funktsionaal-kõnelisest aspektist (kõne tasand), mis lähtub nende kõnestruktuuri kirjeldusest nii emakeeles kui vene keeles (Михайлова 1970:197), ei ole karjalaste bilingvismi tüübi paigutamine ühte eelmainitutest just ümberlülitusnähtude selgitamiseks küllalt täpne. Võtame appi J. Vereštšagini defineeringud ning laiendused.

Kõnemehhanismid, mis tagavad pidevalt kahele keelele allutatud kõne sünni, võivad, nagu juba öeldud, ühelt poolt funktsioneerida üksteisest sõltumatult, teisalt võivad nad astuda üksteisega sidemisse, nii et kujuneb vastastikusel mõjustusel olev keerukas süsteem. Ühe või teise tüübi kõnemehhanismide suhete kujunemise põhjuseks on teise keele omandamise vorm. Kui teist keelt omandav isik teatud kõnesituatsioonis (näit. kodus) kasutab ainult üht teatud keelt, aga teises situatsioonis (näit. tööl farmis) teist, siis pole sellise praktika resultaatina kõnemehhanismid teineteisega seotud. Tavatsetakse öelda, et kirjeldatud bilingvismi tüübi esindaja on mõnes mõttes monolingvaat, kuivõrd ta igas kõnesituatsioonis võib kasutada vaid üht keelt. Sellist tüüpi nimetab Vereštšagin "puhtaks" (Верещагин 1967:126).

Puhta bilingvismi kandjatele ei tule ühes keeles kõneldes kunagi pähe teise keele sõna, isegi mingisugustes raskustes (Верещагин 1976:72).

Kui aga vastupidi, teise keele omandaja kommunikatiivsetel eesmärkidel ühes ja samas kõnesituatsioonis tarvitab kahte keelt, siis kujuneb kõnemehhanismide vahel side. Siin ei saa

enam mingil juhul rääkida monolingvismist, sest keeled asendavad üksteist vabalt. Sellist bilingvismi nimetatakse "segatuks". Segatud bilingvismi kandjad puistavad tihti ühes keeles kõneldes vahele sõnu ja lauseid teises keeles, ise seda märkamatagi (Верещагин 1967:126).

Võttes aluseks D. Beljajevi määratluse koordinatiivsest bilingvismist kui psüühilisest mehhanismist, mis rajaneb sisemistel kriteeriumidel ja millest võib rääkida alates sellest momendist, kui "inimene hakkab mõtlema võõrkeeles", kui ta kontsentreerib oma tähelepanu ainult "sisemisele, kõne mõttelisele küljele", kui ta loobub teadvustamast endale "kõne eripärasusi", (Верещагин 1967:130), siis on karjalased väliste tunnuste järgi koordinatiivsed bilingvaalid. Ka aktsendi puudumine viitab sellele. Samas aga osutab ümberlülitumine segatud bilingvismi tunnuseks, kusjuures, nagu on tähendanud mõned teisedki uurijad soome-ugri väikerahvuste kõnekeeles kirjeldamisel, toimib ta ilmselt ainult v. peamiselt kakskeelse emakeeles. See viitab kõnemehhanismide tasakaalutusele ning karjala keele allutatud olukorrale. Venekeeles kõnes puudub ka interferents, s.t. puudub kõrvalekalle normidest vene keeles üldises plaanis, ta on struktuurilt õige. Et oma struktuurilt on õige ka karjala keel, kui mitte arvestada arvukaid vene laenelemente (eriti sõnavaralisi ja tõlkelaene) ning interferentsina ümberlülitumist ennast, siis on karjala-vene bilingvismi Vereštšagini järgi koordinatiivne segatud tüüp ja just selles tüübis täheldatakse ümberlülitumist kõige sagedamini (Верещагин 1967:130).

Seega iseloomustab koordinatiivset segatüüpi struktuurilt õige kõne mõlemas keeles ja interferentsi puudumine (koordineeritus), aga samal ajal üleminek teisele keelele keset kõnet (segatus).

Veel on teinud J. Vereštšagin katse seada bilingvismi tüübid vastavusse akulturatsiooni tüüpidega (Smirnov 1979:413). Nendest lähtudes võib öelda, et karjalaste puhul on meil tegemist täieliku (lõpliku) akulturatsiooniga, kus indiviid tunneb end kodus mõlemas etnilises keskkonnas ja suudab vabalt orienteeruda nii ühe kui ka teise kultuuri esteetilistes, eetilistes ja moraalses tõeekspidamistes. Täielikule akulturatsiooni tüübile vastabki koordineeritud kakskeelsus.

2. ÜMBERLÜLITUMINE

2.1. Ümberlülitumise mõiste

Keelekontaktide korral on tuntud tõsiasi, et üks keel võib tugevat mõju avaldada kahe keele sõnavarale, süntaksile, foneetikale. Keelte vastastikune mõju võib aga ulatuda veelgi kaugemale: kui laensõnu on palju ja nende vool pidevalt jätkub, võivad laensõnade kaudu keelde tungida ka võõra keele vormiõpetuslikud elemendid. Seejuures jäävad viimased küll tavaliselt kasutusele ainult samast keelest tulnud laensõnades. Igatahes võib kujuneda olukord, kus ühe keele morfoloogia reeglite järgi vormistatud sõnad või sõnade rühmad vahelduvad teise keele morfoloogia reeglite järgi vormistatud sõnade või sõnade rühmadega isegi ühe ning sama lause piirides (Hallap 1960:220). Sellist nähtust nimetataksegi ümberlülitumiseks e. svitsinguks (ingl. switching, vene **переключение**). Keeleteaduses võib kohata selle kohta ka terminit koodivahetus (ingl. code-switching, vene **переключение кодов**), kus koodi all mõeldakse teatud keelesüsteemi e. keeleelemente, millega reaalsus on ajus kodeeritud. Ka keelevahetus tähistab sama mõistet (vene **мена языка**).

Svitsingut defineeritakse kui kahe v. mitme keele alternatiivset kasutamist. J. Gumperz defineerib oma kõnekeele koodisvitsingu kui "erinevatesse grammatilistesse süsteemidesse v. kõrvalsüsteemidesse kuuluvate kõnelõikude kõrvutiseismise" (Pascazio 1985:122).

Ideaalne kakskeelne siirdub hõlpsasti ühelt keelelt teisele, olenevalt keelelisest situatsioonist. Ta võib kõnelda nõnda, et kasutab oma vestluses erikeelseid lauseid või on keelte sugemeid. Kuulajal on raske otsustada, kumba keelt ta võiks eelistada, sest mõlemad keeled on esile toodud korrektselt, vastavalt asjaomase keele nõuetele. Kõneleja ise justkui ei märkagi, et ta on ühelt keelelt siirdunud teisele. Ühtlasi peab ta muidugi eeldama, et temast saadakse aru. Ümberlülitujad peavad täielikult valitsema mõlema keele fonoloogiat, morfoloogiat ja süntaksit (Ariste 1981:64).

Kaks- ja enamakeelsetes kollektiivides on svitšing täiesti loomulik - selle liikmed on harjunud enda ees nägema kakskeelset inimest ja teavad, et mistahes keeles nad ka ei räägiks, neist saadakse ikkagi aru (Белл 1980:189).

Ümberlülitumise motivatsiooni väljaselgitamine on üsnagi probleemiderikas, eriti neil juhtudel, kui põhjus pole mitte leksikaalne, vaid süntaktiline. Tihti ei võigi otsusele jõuda, miks kõneleja äkitselt keelt vahetas (Ariste 1981:67).

Nagu kõnelevad andmed erinevate soomeugri kakskeelsete väikerahvaste kohta, on ümberlülitumine nende juures täiesti tavaline nähe. Oma iseloomult ja enim tüüpiliste tingimuste poolest erineb kõne all olevate karjalaste ümberlülitumine ilmselt vähe teiste piirkondade elanike svitšingust.

Vene keele grammatiliste elementide kasutamine nendes keeltes ei ole juhuslikku, sporaadilist laadi. Siin on tegemist nähtusega, mis on vähemal v. suuremal määral kujunenud kõnekeeles aktsepteeritavaks normiks, keelesüsteemi osaks (Hallap 1960:223).

Kõnetegevuse kompleksse analüüsi puhul peab aga silmas pidama, et kaugeltki mitte kõik "koodi ümberlülitumise" juhud ei

pruugi olla seletatavad isegi kõneakti sotsiaalsete ja sotsioloogilis-psühholoogiliste determinantide koguterviku arvestamisega. Võimalikud on juhud, mida võib vaadelda vigadena, normist kõrvalekalletena, reegliterikkumisena (Швейцер 1976:123). Antud juhul jätame need võimalused kõrvale ning piirdume selliste näidetega, kus bilingvaal kasutab oma kõnes nii vene- kui ka karjalakeelseid sõnu selles vormis, nagu näevad ette vastavate keelte grammatikareeglid.

Keelevahetus võib olla osaline v. täielik. Nende terminite taga võime kohata jällegi lahkuminevaid arusaamu. A. Barantsevi järgi täheldatakse osalist keelevahetust ühe ütluse või ühe lause raames, kui selle struktuuri asetatakse sõnu või sõnaühendeid teisest keelest. Need sissepanekud võivad asetseda erinevates positsioonides lauses (Баранцев 1971:38). Täieliku ümberlülitumise all mõeldakse järelikult absoluutset üleminekut teisele keelele.

E. Haugen nimetab ümberlülitumist täielikuks siis, kui kõnevoolumus võib näidata momendi, kus muutuvad kõik ütluse aspektid, kaasa haarates fonoloogia, morfoloogia, süntaksi ja leksika. Enamikel ilmnemispuhkudel ongi ümberlülitumine täielik. Mõnikord pole aga ülemineku piir selge. Näiteks võib kõneleja mittetäielikult vallata kahe keele fonoloogilist süsteemi ja jätta alles emakeele foneemid võõrkeelsete sõnade või lausete kasutamisel. Sellisel juhul võime rääkida interferentsist, kuna kõneleja kaldub selle keele normidest kõrvale, milles ta räägib. Kuid interferents ei pruugi alati jääda interferentsiks, s.t. normist kõrvalekaldeks; sagedasel kordumisel muutub ta ise normiks (Хaugen 1970:69).

J. Ivanovi järgi peaks karjalaste mõlemakeelsete sõnade ja väljendite kasutamist pidama bilingvismi selliseks liigiks,

millele on interferents omane ainult karjala keeles (Ivanov 1963:169). Järelikult peab Ivanov ümberlülitumist interferentsi ilminguks.

J. Vereštšagin aga arvab, et kui me räägime "koodivahetusest", me samas välistame interferentsi mõiste kasutamise. Interferents on keelenormidest kõrvalekalle, mitte ühest keelest üleminek teise keelde. Selline üleminek on võimalik igat tüüpi bilingvismi puhul, interferents leiab aga aset ainult subordinatiivse segatüübi puhul (Верещагин 1967:131).

Ka E. Haugenile toetudes võime väita, et koodide ümberlülitumine ei ole interferents, nagu pole ka interferents teise keele materjali kasutamine esimeses keeles, kui see materjal on täielikult omandatud. Küsimus laenatud materjali integratsioonist jääb lahtiseks, kuid sellisel juhul võib alati pöörduda teist keelt kasutava ükskeelse isiku keelelise käitumise poole. Haugeni kogemus näitab, et kakskeelsed ei oma täit selgust nende v. teiste sõnade keelelisest kuuluvusest, kuigi reeglina annavad endale aru, millises keeles nad räägivad igal antud momendil (Хaugen 1972:70).

2.2. Ümberlülitumise sotsiaalne taust

Kakskeelsete indiviidide puhul on väga oluline leida need tegurid, mis on määranud nende ühe või teise keele arenguprotsessi. Keelevõimet tuleks vaadelda kui elu jooksul formeeruvat üht inimese kõrgematest psüühilistest funktsioonidest, mis kindlustab keelemärkide omandamise, tootmise ja adekvaatse kasutamise keelekollektiivi liikmete vahel. Selle formeerumise sotsiaalne tingitus saab ilmsemaks, kui me näitame kõne tajumise ja produtseerimise vilumuse täielikku sõltuvust sotsiaalse suht-

luse ja koostöö vilumustest (Тарасов 1981:145). Kakskeelse-tele karjalastele pole kumbagi keelt vähemalt varajases lapsepõlves õpetatud, neile õpetati suhtlemist nendes keeltes.

Keeleoskuse kujunemine on seega isiku formeerumise protsessi aspekt, olemuselt sotsiaalne. Sotsiaalselt tingitud pole mitte ainult keeleoskuse kujunemine, sotsiaalselt on tingitud ka tema funktsioneerimine, s.t. kõnetegevus on ise samuti sotsiaalselt determineeritud. Võib öelda, et kõne produkt sõltub tervikuna isiku sotsiaalsest kogemusest (nn. sotsiogeneetilised omadused) (Тарасов 1981:145).

Missugused on olnud karjalaste n.ö. sotsiaalsed kogemused? Vältimatud majanduslikud, poliitilised ja kultuurilised sidemed venelastega tõid kaasa laenamisi, mille põhjustasid asjade ja nähtuste ilmumine, mis seni olid karjalastele tundmatud. Samas kujunesid majanduslikud, poliitilised-sotsiaalajaloolised tingimused sellisteks, et ühisest suhtluskeelest oleksid huvitatud rohkem karjalased. Suhtluses venelastega, kes karjala keelt ei tundnud, lülitasid nad oma keelde aeg-ajalt vene keele fraase, millest arusaamine oli konkreetsetes oludes eriti tähtis. Veenud oma kogemustega, et sellisel viisil kergeneb vastastikune arusaamine, hakkasid karjalased vene keelt kasutama harjumuspäraselt (vt. anal. Кровощекова-Гантман 1970:81). See on ümberlülitumiste laiem sotsiaalne taust.

Otsides ümberlülitumiste konkreetsemaid sotsiaalseid tegureid, siis on näidatud, et bilingvismi puhul olenevad kõige erinevamad ühendid kasutatavate keelesüsteemide elementidest vähe keele oskuse astmest, vaid on määratud peamiselt sellest, kes, mis eesmärgil ja missuguses olukorras kõneleb, s.t. kõnesituatsioonist (Верещагин 1969:94).

M. Mihhailovi arvates mõjutavad kõne iseloomu näiteks järgmised asjaolud:

- 1) kõneleja ja kuulaja informeerituse aste kõneainest;
- 2) kõneleja hingeline seisund (julgus v. nõutus, soov v. mittesoov rääkida, heakskiitev v. halvaks panev suhtumine kirjeldatavasse fakti);
- 3) kõneleja füüsiline seisund;
- 4) auditooriumi iseloom;
- 5) nende asjade kohalolek v. puudumine, millest jutt käib jne. (Михайлов 1972:201).

Bilingvismi uurimine osutub mõttetuks diferentseerimata kakskeelseid vanuse, hariduse, territoriaalsuse ja muude tunnuste alusel (Михайлов 1970:198).

Karjalaste puhul on selge erinevus noorte ja vanade keeletarvituse vahel kõnes ning (kuigi laiem kogemus puudub) ilmselt mängib suurel määral rolli see, kuivõrd on saadud emakeelset või venekeelset haridust.

Nagu juba öeldud, oli kõige noorem karjala keelt kõnelev indiviid 22-aastane. Arvestades, et "keel on tihedalt seotud etnilise eneseteadvusega, keelevahetus viib aga reeglina etnilise kuuluvuse muutumiseni" (Рогачев 1970:7), ei saa me karjala päritoluga nooremaid inimesi üldse karjalasteks lugeda. Töö eesmärkide kohaselt huvitavadki meid tegelikult ainult karjala keelt kõnelevad vanemad karjalased. Muid sotsiaalseid tegureid mitte arvesse võttes oleks loogiline, et mida vanem inimene, seda puhtam on tema emakeel, s.t. seda vähem esineb tema kõnes ümberlülitumisi.

• Mis puutub haridusse, siis on seaduspära, et näit. kõrgema haridusega karjalase keel on tunduvalt enam venestunud (ka

svitšingut on rohkem) kui kirjaoskamatu karjalase keel. Põhjus on lihtsalt selles, et kogu haridus on omandatud vene keelega, vene keele mõju on olnud pikaajalisem võrreldes mõjuga, mis langeb harimatule karjalasele. Pealegi lisandub teises keeles õppi- va kakskeelse leksikasse selliseid mõisteid, millel puuduvad emakeeles sobivad vasted.

Kõnetegevus võib olla analüüsile allutatud selliste mõiste- tega nagu "sotsiaalne positsioon" (koht, mida isik hõivab sot- siaalses süsteemis), "rolli eeskiri", mis fikseerib rolli reeg- lid, mis on määratud iseäranis indiviidi sotsiaalse positsioo- niga jne. Nende kasutamise kasuks kakskeelsete kõnetegevuse kirjeldamisel kõneleb argument, et nimelt rolli vahetusega kom- unikatsiooniaktis (s.t. kommunikatsiooniakti lülitamisega tei- se sotsiaalsete suhete süsteemi) võib seletada motiveerimatut (kommunikatsiooniakti sisemiste tingimuste aspektist) keele va- hetust e. koodi ümberlülitumist kakskeelsetel ühe ja sama kom- unikatsiooniakti piires (**Тарасов** 1981:122).

Kakskeelne karjalane valib n.ö. strateegia suhtlussituat- sioonis, kus teda on näiteks kõnetanud võõras inimene karjala keeles. Selline alternatiivne valik sõltub kõigepealt suhtle- miskogemusest ja lõpuks ka isiku sotsiaalsest kogemusest. An- tud näite korral on üsna harilik, et tänu oma tugevale koge- musele võib kõnetatav ikkagi vastata vene keeles, sest tema jaoks ei ole seni ilmnenud kogemust sellisest seosest nagu võõ- ras (või pigemini noor) inimene - karjala keel.

Oluline on, missugustes sotsiaalsetes tingimustes suhtlus- akt toimub. Ümbrus võib olla diferentseeritud vastastikuse sõl- tuvuse tüübi poolest, mis domineerib. Üks vastastikuse toime tüüpeoleks argine e. asine (ingl. transactional), mis on seotud peamiselt piiratud eesmärkidega (kasvõi ostude tegemine jne.).

Isik, kes omab sellist või teist staatust, allub normidele, mis see staatus seab, sõltumatult tema individuaalsetest omadustest (Гамперц 1975:313) ("rolli eeskiri").

J. Vereštšagin nimetab sellist situatsiooni sotsiaalselt tähenduslikuks ja seal tuleb kõneleval isikul tähelepanu pöörata väljendatava mõtte vormile - "tuleb mõelda, kuidas öelda". Nimetatud tingimused kerkivad esile tavaliselt selliste inimeste suhtlemise puhul, kes omavad erinevaid sotsiaalseid arengulugusid (Верещагин 1969:95).

Muutused kõnes võivad kaasneda füüsilise ümbruse muutumisega; nad võivad seotud olla kaasvestlejate vahetusega, näiteks siis, kui gruppi ilmub uus isik (Гамперц 1975:314). Sellise situatsioonikomponendi mõju kõnele ilmneb järgmisest autori poolt kogetud seigast. - Tare ees vestlevad kaks eakat karjalast oma emakeeles. Meie grupi, s.t. võõraste inimeste lähenedes, lülituvad kõnelejad täiesti sujuvalt üle vene keelele, võib-olla ise seda endale teadvustamatagi.

Ka "auditoorium" võib mõjuda ümberlülitumist põhjustava situatsioonikomponendina. Karjala keeles kõnelev kakskeelne ei vaja suurt impulssi, et üle minna vene keelele, kui ta ees on võõrad noored inimesed. Järgmises näites pistab venekeelse lek-
 kõrval istuv vene rahvusest kuulaja:
 seemi vahele /torattih /ka oli/ /öeldakse vahele: кулаками /
 да / кулаками и ножами дрались... (P.Z) 'oli ka kaklemist, jah, rusikate ja nugaodega kakeldi'. Nagu näha, järgnes kohe ümberlülitumine vene keelele ja et kõneleja tagasi viia emakeelele, pidi seda talle meenutama.

Seega on väga raske lõhkuda seda psühholoogilist barjääri, mille suhtlemissituatsioonidega sündinud kogemustik on rajanud.

"Argisele" sõltuvustüübile vastandab J. Gumperz "isikliku"

(ingl. personal). Selle suhetetüübi esindajad käituvad "kui isiksused", agga mitte kitsaste, silmnähtavate eesmärkide saavutamiseks. Sellist käitumist täheldatakse sõprade ja samaealiste keskel, jõudehetkel perekonna seas. Siinne kõne varieering võib olla tingitud näiteks teema muutumisest (Гамперц 1975:313). Oletatavasti mõtleb nimetatud uurija Verštsagini määratluse järgi sotsiaalselt neutraalseid tingimusi, mille puhul kõneleja ei pööra tähelepanu kõne väljenduslikule aspektile, s.t. siis, kui ta "ei mõtle, kuidas rääkida". Sellised kõne tingimused sünnivad tavaliselt võrdse sotsiaalse staatusega inimeste suhtlemisel, s.t. inimeste suhtlemisel, kes omavad ühesugust sotsiaalset arengulugu. Peale selle on nõutav, et suhtlusakt poleks komplitseeritud väliste oludega - näiteks võõra osavõtuga (Верещагин 1969:95).

Materjali kogumisel keeleekspeditsioonidel on ideaalsed loomulikult sotsiaalselt neutraalsed tingimused. Sageli aga ei õnnestu seda korrapealt saavutada või säilitada pikemaks ajaks - kuulaja mõjub kõne iseloomu määrava situatsioonikomponendina. Näiteks sünnitab situatsioonikomponent võõra auditooriumi näol kõnelejas märgatava keelelise ebakindluse (kõneleja hingeline seisund), mis viib ümberlülituseni järgmises valitud kõnelõigus: kel'l'ä annetih süret d'engat / kel'l'ä pienet / a kel'l'ä mätis' kod'i / hiväs'tä vähemmän / vahnasta en'emmän / a patom kuin / не знаю / что и говорила / пока говорила / так ладно было (Z.T.) 'kellele anti suured rahad, kellele väikesed - kellel missugune maja (oli), aga siis kui ... ei tea, mida rääkisingi, kui rääkisin, polnud vigagi'.

Uurimused ajaloolise lingvistika ja kakskeelsuse valdkonnas lubavad oletada, et ümberlülitumine isiklike kontaktide puhul

(ingl. personal switching) e. sotsiaalselt neutraalseis tingimuses, viib suure tõenäosusega keelesirde juurde (keele vahetuse juurde kõige üldisemas mõttes). Mida sagedamini kaks alternanti kohtuvad ühe ja sama konteksti piires, seda tugevam on tendents nende vahel eksisteerinud erinevuste kadumisele. Ja kui see toimub, hääbub nende jaoks sotsiaalne õigustus eraldi eksistentsiks. "Transactional switching" seevastu tugevdab erinevust, sidudes neid selgelt situatsioonimärkidega (Гамперц 1975:314).

Sotsiaalselt ebavõrdsete keelte kasutajate kohta on kirjanduses teada veel mõni fakt, mis küll otseselt karjalasi ei puuduta, kuid millele teatud paralleele võib tõmmata. Nimelt, nagu kirjutab N. Hansegard, annavad mõned vähemusrühma liikmed tunnistust nn. enesevihkamisest (ingl. self-hatred) ja see ilmneb oma vähemusrühma vihkamisena, selle kultuuri - kaasa arvatud keel - ja veel iseenda vihkamisena. Uurimused Tornios näitasid, et paljud häbenesid öelda, et oskavad soome keelt (soome-rootsi kakskeelsed). Häbitundest räägitakse veel Ladina-Ameerika vähemusrühvaste juures juhtudel, kui lakatakse rääkimast emakeeles ja hakatakse kõnelema inglise keelt, märgates, et vestlust jälgib võõras. On olemas ka vastupidine nähtus - tundeline seotus oma emakeelega säilib seetõttu, et seda üldiselt ei saa kasutada (näit. USA-s kolmanda sisserännanud põlvkonna armastus oma emakeele ja kultuuri vastu) (Hansegard 1981:79).

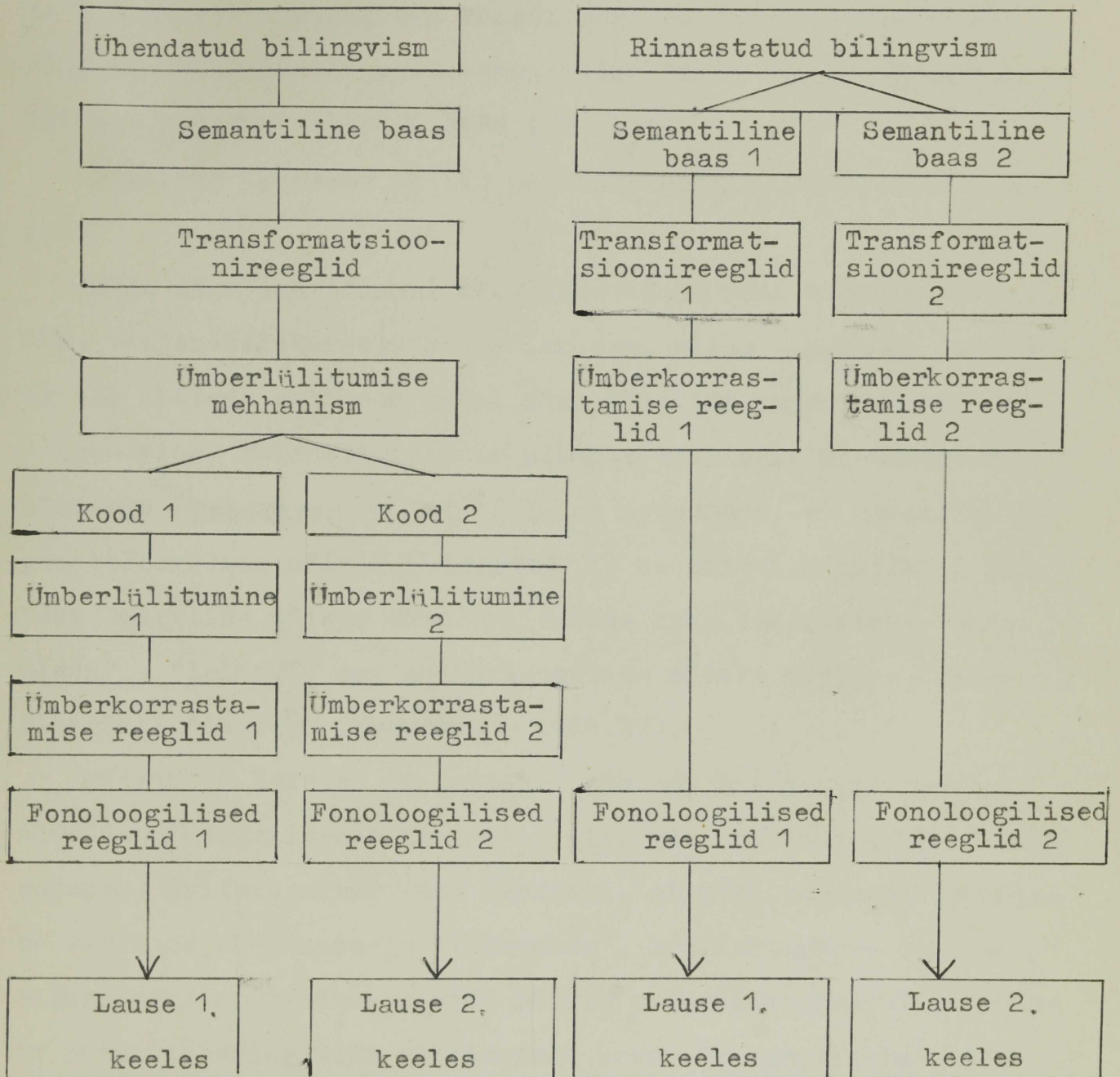
Mis viimases punktis karjalastesse puutub, siis oli juhtumeid, kus esimestel kohtumistel polnud kõneleja karjala keel sugugi hea (või koguni eitati selle piisavat kasutamisoskust), kuid siis, n.ö. rahvusliku iseteadvuse "taassünniga", asuti keelt meelde tuletama, mis muide andis suurepäraseid tulemusi.

2.3. Ümberlülitumise psüühiline taust

Nõukogude keeleteaduses keele ja mõtte suhetest on käibel kaks peamist hüpoteesi. Vaadates neid hüpoteese kakskeelsuse seisukohalt, siis on nii, et ühel juhul kodeeruvad tegelikkuse elemendid ja säiluvad mälus koos selle keele elementidega, mille kaudu nad on omandatud. Sellisel juhul iga aines kodeerub kaks korda. See tähendab seda, et ei ole võimalik vahetult mälust võtta mingeid teateid, kasutamata seda keelt, millega see on kodeeritud. Tarvitatakse lisaoperatsiooni - tõlget. Teisel juhul on reaalsus kodeeritud mõlemas keeles ühes säilituspai-
gas, kust mõlemad keeled võtavad vastavad ainesed. Ilmselt on nad mingis üldkeelelises vormis, mõtete v. ideedena. Kood, mis algul on registreeritud ühe keele vahendusel, aitab takistamatult realiseeruda ka teises keeles (Tilli 1981:23). Teiste sõnadega - jutt on puhtast ja segatud bilingvismist e. R. Belli järgi ühendatud ja rinnastatud bilingvismist.

Asja visuaalseks selgituseks kasutame kakskeelsuse lingvistilise mudeli skeemi nimetatud autori järgi:

Joon. 2

Kakskeelsuse lingvistiline mudel

Peamine probleem nende mudelite juures on ümberlülitumine mehhanismi olemus, mis skeemil ühendatud kakskeelsuse puhul on pärast transformatsioonireeglite blokki, s.t. siin on keeled 1 ja 2 tihedalt seotud; aga koordineeritud kakskeelsuse puhul asub ta tõenäoliselt enne semantilist baasi - n.ö. omamoodi "mõtete generaatorina" (Белл 1980:159).

Vaatleme lekseemi valiku psühholoogilist protsessi lähemalt.

Sõna nagu iga teinegi keeleline üksus omab kahte aspekti. Sõna väljenduslikus plaanis - lekseem, sisus - semeem. Lekseemi all mõtleme sellisel juhul sõna kõlalist kuju, semeemi all - tema sisu. Psühholoogilises plaanis võib semeemi samastada mõistega (Верещагин 1969:78). Tuleb arvestada, et loogiline ja psühholoogiline mõiste ("понятие") on eritähenduslikud. Näiteks loogiline mõiste võib väljenduda kahe lekseemiga: "aeroplaan" - "lennuk", aga psühholoogiline mõiste mitte - "aeroplaan" ja "lennuk" (Верещагин 1966:97).

Mõiste ja lekseem on omavahel seotud. Mis puutub assotsiatsiooni detailsesse analüüsi, siis siin on kaks peamist seisukohta. Esiteks arvab rida teadlasi, et side lekseemi ja mõiste vahel on absoluutselt "lõhkumatu", s.t. räägitava lekseemi aktualiseering teadvuses viib mõiste aktualiseeringuni ja mõiste aktualiseering toob vältimatult kaasa lekseemi aktualiseeringu. Rida õpetlasi peab aga sellist sidet lekseemi ja mõiste vahel võimatuks ja eeldab, et lekseemi aktualiseering ei too mitte alati kaasa mõiste aktualiseeringut ja vastupidi (Верещагин

1969:80). J. Vereštšagini järgi tuleks õigemaks pidada seisukohta, mille kohaselt omavad lekseem ja mõiste suhtelist iseseisvust. Seega kujutab sõna endast lekseemi ja psühholoogi-

lise mõiste seost, kusjuures mõlemad võivad aktualiseeruda kõneleva indiviidi teadvuses suhteliselt iseseisvalt.

On oletatud, et produktiivse kõne tasandil esmajärjekorras aktualiseerub mõiste, mis omakorda viib lekseemi aktualiseeringuni. See aeg aitab objektiviseerida sisemist, mittejälgitavat protsessi (eksperimenti abil). Teise arvamuse järgi võib ühe mõistega assotsieeruda mitu lekseemi. See mõte hõlmab ka kinnituse, et ühe kujutlusega võivad assotsieeruda nii ühe kui teise keele lekseemid (Верещагин 1969:81).

Vereštšagin arvab, et mõiste aktualiseeringu puhul, mis assotsieerub mitme lekseemiga, aktualiseerub see, mis teiste lekseemidega on mõistega püsivamalt seotud. Bilingvismi puhul tähendab see seda, et teatavas keeles kõnelemise ajal aktualiseerub lekseem teisest keelest, kui ta on eelnevalt aktualiseerunud mõistega püsivamalt seotud kui vaadeldava keele lekseem. Sellisel juhul "mõte võib väljenduda", kuid ainult teise keele abil (Верещагин 1969:81-82).

Teatud juhtudel lekseemi teisest keelest välditakse ja otsitakse tema tõlget. Seepärast välise kõne järgi ei saa otsustada, aktualiseerus võõrkeelne lekseem või mitte (Верещагин 1969:82).

Osadest karjalaste kõnes esinevatest ümberlülitumistest on siiski ilmselt näha, kumb lekseem mõistega püsivamalt on seotud. Kõnesituatsioonist sõltuvalt keelejuhid "parandavad oma vea", korrates vene keeles öeldut karjala keeles.

Näiteid:

1. miula jäi kaks'i lašta / **СНН** / poiga kävi kahek'sa klassa (M.Š.)
' mulle jäi kaks last, poeg käis 8 klassi ';

2. illalla ka tulemma /l'üpsämmä // МОЛОКО ЗДАДИМ /
 maijon zdaičemma (P.T.) ' õhtul tuleme, lüpsame, piima anname
 ära ';
3. a patom l'äksin даль .. / ed'emmä (Z.T.) 'siis aga läksin
 edasi'
4. ühella kerdia /möö ol'imma nuorikaizet / ol'i годов /
 vuotta /naverno nell'äki ../toista (N.L.) ' ükskord, me oli-
 me noored, aastaid oli tõenäoliselt 14..'

Isegi sellisel juhul, kui inimene mõtleb ja räägib karjala keeles, mõningad mõisted aktualiseeruvad vene lekseemidena. Vene lekseemi karjala lekseemiga asendamine võib toimuda kohe, aga võib ka hõivata teatud aja. Osad karjala lekseemid assotsieeruvad mõistega vahetult, osad vene lekseemid samuti, mõned karjala lekseemid aga assotsieeruvad vene lekseemide kaudu (vrd. Верещагин 1969:90).

Mõisted võivad olla tihedalt seotud mõlema keele lekseemidega. Vereštšagin eeldab "kahepoolse mõiste" olemasolu. Selle mõistega võivad nii esimese kui teise keele lekseem assotsieeruda erinevalt. Esiteks võivad mõlemad lekseemid assotsieeruda mõistega ühesuguse tugevusastmega. Teiseks võib üks lekseemidest assotsieeruda mõistega kindlamini, teine vähemini. Esimesel juhul võib eeldada, et on olemas mehhanism, mis kindlustab kahest võimalikust lekseemist valiku ja selle viimise kõnesse, mis kuulub sellesse keelde, kuhu kuulub antud lekseem. Näiteks, kui kakskeelne kasutab teist keelt, siis "kahepoolse mõiste" aktualiseeringu puhul aktualiseeritakse ja viiakse kõnesse teise keele lekseem ning vastupidi. Seda mehhanismi võib nimetada selektoriks. Selektor on psühholoogiline mehhanism, mis kindlustab lekseemivaliku kahepoolse mõiste aktualiseeringu puhul.

Teisel juhul selektor ei toimi, sest igal juhul aktualiseerub see lekseem, mis on mõistega tihedamalt seotud (Верещагин 1969:93-94).

Selektor ei teadvustu kõnelejal. Ta funktsioneerib sõltumatult kõneleja teadvusest ja tahtest. Kui keel, milles jutt käib, on konkreetne, siis lekseemi valik kahepoolsest mõistest on automaatne.

Erineva assotsiatsioonitugevusega lekseemide valikul sotsiaalselt tähenduslikes situatsioonides selektor ei toimi - aktualiseeruv lekseem viiakse välisesse kõnesse mitte automaatselt, toimib kontroll. Erinevalt selektorist võib kontroll kui mehhanism olla kõnelejal teadvustatud (Верещагин 1969:99).

Kokkuvõttes on lekseem ja mõiste seega suhteliselt iseseisvad. Ühe mõistega võivad assotsieeruda kaks lekseemi, sellisel juhul eri keeltesse kuuluvad. Mõlemad lekseemid võivad erinevalt mõistega assotsieeruda - kas võrdse kindlusega või üks kindlamini kui teine. Kõne sünni esimesel etapil (liikumisel mõiste aktualiseeringult lekseemi aktualiseeringule), kus lekseemid on mõistega seotud võrdse kindlusega, kasutatakse selektsiooni printsiipi. Kui lekseemid on mõistega seotud ebavõrdselt, aktualiseerub püsivamini seotud lekseem. Kõne sünni teisel etapil (liikumisel lekseemi aktualiseeringult kuuldavale kõnele) lekseemid, mis aktualiseeruvad selektsiooni printsiibi kaudu, viiakse vahetult kõnesse. Aktualiseerunud püsivamad lekseemid kas viiakse kõnesse v. mitte läbi kontrolli sõltuvalt kõnesituatsioonist (Верещагин 1969:100-101).

3. LAENAMISEST ÜMBERIÜLITUMISENI

Mittesugulaskeele omandamise algperioodil kutsub see kõnes esile rohkem kõrvalekaldeid, kui sugulaskeelte kontakteerumisel, s.t. seal ilmneb interferents kõige selgemini. Vene ja karjala keele struktuur on vastandatud üksteisele selliselt, et täpset semantilist vastavust õiges, mitteinterfereeritud kõnes pole. Kuid keelelised kontaktid on paljudel juhtudel viinud selleni, et karjala sõna identifitseeritakse - kõik sõna kasutamise juhud vene keeles viiakse suuremal või vähemal määral karjalakeelsesesse kõnesse. Eriti puudutab see verbe. Verbi- de tähenduse laienemine lõunakarjala perifeersetes murrakutes vene mudelite mõjul on viinud täiesti ootamatute tähenduste tekkimiseni, mida teistes lähedastest sugulaskeeltes ei kohta; mis on viinud mõnede kvalitatiivsetele muutustele murrete sõnaliselises koosseisus - polüseemantiliste sõnade hulga üldisele suurenemisele ja konkreetsete sõnade arvu vähenemisele (Злобина 1966:188).

Selline leksikaalsete ja semantiliste elementide segunemine räägib kontrolli nõrgenemisest keelenormide üle teadvuses ja kõne õigsuse kontrolli puudumisest ning seda võib lugeda eeletapiks üleminekul emakeelest teisele keelele üldisemas mõttes (Злобина 1966:192).

Kontroll kõne puhtuse üle on nõrgenenud just võrreldes pideva tähelepanuga, mida täheldame kõnelejal teises keeles ja

see seletab ka segatud kõnet nimelt emakeeles, kuhu kakskeelne pistab sõnu ja lõppe teisest keelest (Михайлов 1970:199).

Kakskeelsed tungivad emakeeles mitte sobivat vastet leides visalt teise keele süsteemi, üha rohkem ja rohkem vabanedes emakeele mõju alt. See viib interferentsiilmingud miinimumini.

Teatud tingimustes aga (mis kõik on sotsiaalse iseloomuga), hakkavad bilingvaalid oma kõnesse ühes keeles viima tuntaval määral teise keele lekseeme. Sellise nähtuse ilmingud ise on puhtalt psühholoogilise iseloomuga (Верещагин 1967:128).

Karjalased võtavad vene keelest üle üha rohkem lekseeme. Me saame sellisel juhul rääkida "omandatud" ja "mitteomandatud" lekseemidest, see puudutab adaptatsiooni astet. Võõrkeelse sõna adaptatsiooni vorm on monolingvismi puhul kergesti ette öeldav, kuid selline ettenägemine osutub võimatuks, kui jutt on bilingvaalist, s.t. on võimatu ette öelda, kas ta allutab sõna grammatilisele assimilatsioonile või mitte, substitupeerib ta kõik võõrkeele foneemid või mitte jne. (Верещагин 1967:128).

Venekeelsete lekseemide ülevõtmine karjalaste poolt on seletatav faktiga, et laenamine on iseloomulik just leksikaalsele süsteemile kui kõige vähem organiseeritud süsteemile keeles. Suvalised sõnamoodustuslikud elemendid ei laenu vahetult, nad võivad tungida adapteerivasse keelde ainult laenatud sõnade koosseisus. Tõsi, pärast võib neid kasutada ka autonoomselt, väljaspool sidemeid selle sõnaga. Grammatikas ja foneetikas laenamine selle sõna otseses mõttes on võimatu (Баранникова 1972:93).

Üldiselt arvatakse, et võõrast keelest laenatakse ainult seda, mis on seotud konkreetse ainelisusega, kvaliteetsusega.

Ja, vastupidi, ei saa laenata seda, mis ei oma ainelisust, kvaliteetsust. Võib laenata neid või teisi sõnu, mitte aga vene käänete lõppe, täpselt nagu pole võimalik laenata foneeme või nende positsioonilisi variante. Laenamisele võib alluda ainult neutraalse tähendusega element, mis pole seotud ühegi tähendusliku suhtega (Баранникова 1972:99).

Monolingvismi tingimustes mistahes üksus, mis keeles ilmneb, kuulub ühte ja ainult ühte keelesüsteemi, kuna monolingvaal valdab ainult ühte keelesüsteemi. Kui kõneleb bilingvaal, pole loogiliselt välistatud, et neis ilmnevad mõlema keelesüsteemi üksused (Верещагин 1966a:8).

Mõned lekseemid ei saa oma tunnuste poolest kuuluda ainult ühte v. teise keelesüsteemi - kuivõrd iga lekseem omab mõlema keelesüsteemi tunnuseid, kuulub ta mõlemasse keelesüsteemi korraga. Mõlemasse keelesüsteemi kuuluvad sõnad pole laensõnad, kuna viimased on ainult ühes keelesüsteemis (Верещагин 1966a:10).

Laenamise puhul astuvad ühe süsteemi elemendid teise süsteemi tungides eri tüüpi assimilatsioonide alla: 1) võõrad häälikud asenduvad "omadega", s.t. toimub substitutsioon; 2) võib muutuda sõna tähendus; 3) sõnad omandavad laenatud keele grammatilised tunnused.

Vaadeldes laenujuhtumeid karjalaste kõnes, siis näeme et adaptatsioon võib olla täielik või seda pole üldse. Esimesel juhul on laenatud süsteemi elemendid (lekseem) asetunud esimese süsteemi täieliku assimilatsioonide alla - on toimunud foneetiline substitutsioon (võõrad häälikud on asendunud omadega), sõna on omandanud esimese süsteemi grammatilised tunnused. Sellisel juhul bilingvaal käitub monolingvaalina.

Näit.

1. t'amä jo ol'i strojittu (V.T.) ' see oli ehitatud ';
2. kumban'e slūži двадцать пять лет при царизме
(V.T.) ... kes teenis 25 a. tsaari teenistuses ';
3. avoin mie fermalla (P.T.) ' mina töötasin farmis '.

Tendents muuta venekeelseid lekseeme emakeele reeglite järgi näitab küll selle püsivat iseloomu, kuid J. Ivanovi arvates ei progresseeru, vaid püsib inertsil mõjul, taganedes vene keele mõju ees (Ivanov 1962). Viimaks ei toimub adaptsiooni enam üldse, siis räägitakse juba koodivahetusest või sõnatsitaadist (Верещагин 1967:128).

Näit.

4. мобилизировали heid'ä kaikki (A.U.) ' nad kõik mobiliseeriti ';
5. annetih meil'ä d'engat /makšettih/ nu vot пришлось kojit
ved'ie (Z.T.) ' anti meile raha, maksti, tuli majad ära vedada ';

Antud näidetes on meil tegemist küll laenujuhtumitega, kuid laen sõnadena neid käsitleda ei saa - sõnad on vene keele vormis. Ka ümberlülitumine on ~~veega~~ põhimõtteliselt "laen". Muutumatute sõnade kirjeldamisel on probleem keerulisem. Küsimus, kas meil on ühel või teisel juhul tegemist toor- või üldistatud laenuga või koguni juhusliku "sõna tsitaadiga", vajab kindlaks tegemist ja selgitust sellest aspektist, kaugemale on arenenud foneetiline substitutsioon, kas nähtus on sotsiaalgrupiline, kas muutunud on sõna tähendus jne.

Selliseid sõnu võib tuua rohkesti. Mõned näited neist:

6. nu kai vručnūju / vet' pid'i kai pellot obrobōtīvaija
(P.Z.) ' käsitsi pidime põldudel töötama ';

7. t'ämpien'ä med'l'enne kiwgiä lämbi (A.Z.)
 ' täna kõeb ahi aeglaselt ';
8. aftobuza točno piettüw miän kojın luona (A.Z.)
 ' buss peatub täpselt meie maja juures ';
9. hän ol'i sovs'em глухой (A.Z.) ' ta oli päris kurt '.

4. ÜMBERLÜLITUMIST PÕHJUSTAVAD SEMANTILISED

PIIRKONNAD KARJALASTE KÖNES

Elavas kõnekeeles, mida lindistatakse, nõuavad kõnesituatsioonid tavaliselt kõnelejalt hetkelisi lahendusi lekseemi valikul, eriti kui kõneleja ei soovi mingitel individuaal-psühholoogilistel põhjustel kõnevoolu katkestada. Sellistes kõnesituatsioonides esinevates ümberlülitustes leidub vaatamata esmapilgul tunduvale reeglipäratusele siiski teatud semantilisi piirkondi, mis võivad tingida ja üldjuhul tingivadki ümberlülitumise. Ümberlülitumine võib (1) piirduda üheainsa lekseemiga (2) haarata tervet fraasi või (3) eelnevate mõjul põhjustada inertsist või unustamisest kestva keele vahetuse kuni kuulajapoolse meeldetuletuseni. See kõik on individuaalne.

Järgnevad alapeatükid annavad sellistest rühmadest ülevaate.

4.1. Ümberlülitumine uudsete sõnade puhul

Järjest tihenevad majanduslikud, poliitilised ja kultuurilised sidemed venelastega tõid kaasa omasõnade asendamise vene sõnadega. Selle põhjustasid karjalastele uute ja senitundmatute asjade ning nähtuste ja eksisteerinud mõistete uute aspektide ilmumine (vrd. Кривошекова-Гантман 1970:81). Paljudes sfäärides ei leidugi sobivat vastet karjala keeles, nii et on mugavam ja otstarbekam ning sageli vältimatugi kasutada mingi-

te mõistete avaldamiseks venekeelseid sõnu. Aga nagu eelnevalt juba vaadeldud, ei adapteeri kakskeelne karjalane enam sisetunginud sõnu ja kasutab seetõttu neid ka venekeelses vormis. Kuna see on väga sissejuurdunud, ei toimu muutusi ka n.ö. sotsiaalselt neutraalsetes tingimustes, s.t. teisekeelset vormi kasutatakse ka omavahel suheldes.

4.1.1. Tehnika, tootmissuhted jms.:

1. ka mie moskovašta zvonin / по телефону (V.T.)
' helistasin telefoniga Moskvast ';
2. a s'iel'ä ol'i понтонный мост / из понтон liajittu (V.T.)
' seal oli pontoonsild - pontoonidest ehitatud ';
3. a sie_l'ä vet' / kül'issä ollah / kül'än tagjana / асфальтированная дорога (V.T.) ' seal aga külades, küla taga, on asfalteeritud tee ';
4. riavoin precedatel'ana коллектива (V.T.)
' töötasin kollektiivi esimehena ';
5. lähen на определенную пенсию / пенсия vrodē' hüvä / miula ruvetah maksamah все сто процентов заработной платы kuin учителью военной подготовки (V.T.) ' lähen ettenähtud pensionile, pension on justkui hea, mulle makstakse kõik 100 % väljatöötatud tasu kui sõjandusõpetajale '.

4.1.2. Haridus:

6. s'iel'ä riavoin üheks'än vuotta директором школы / ну история и / koulun johtaja ... / [a karjalaks'i ?]
karjalaks'i en t'ijä / direktora školan (V.K.) ' töötasin seal 9 aastat kooli direktorina, no ajalugu (andsin) ja ... / koo-

- li juhataja, [aga karjala keeles?] karjala keeles ei tea, kooli direktor '[koulu johtaja" on Soome nviitšing-autori märke.]
7. nu opasšettih / kar'ielane kiel'i ol'i / pato•m арифметика / ботаника / kai nämä oldih / литература (V.K.) ' no õpetati - karjala keel oli, siis aritmeetika, botaanika, need kõik olid; kirjandus ';
8. i riavoin učit'el'ana / vot / физкультура / mie преподавал восемнадцать лет военную подготовку (V.T.) 'töötasin kehalise kasvatuses õpetajana, 18 a. andsin sõjalist õpetust ';
9. opasššin история и обществоведение (V.K.) ' õpetasin ajalugu ja ühiskonnateadust ';
10. silloin ol'i vielä семилетняя škola / a kai pato m ^bпятьдесят первом переобразовали восьмилетнюю / a pato•m kai rodī десятилетка (V.T.) ' siis oli veel seitsmeklassiline kool, aga 51.a. tehti ümber kaheksaklassiliseks, aga pärast sai kümneklassiliseks '.

4.1.3. Ühiskonnaelu ja sõda

11. s'id'ä ka во время революции rozorittih (N.L.) ' hiljem, revolutsiooni ajal see hävitati ';
12. ka hänen pand'ih smol'nah / ka hiän t'iälä i riado для государства(A.U.) 'ta pandi Smolnõisse, seal ta siis töötas riigi heaks ';
13. s'iel'ä ol'i / t'amä лагерь / немецкий / летний лагерь (V.T.) ' seal oli see laager, saksa suvelaager ';
14. šanuočew / što kõnža ol'i татаро-монгольское нашествие / sielä ol'i šūri tora / voina (V.T.) ' räägitakse, et kui oli tatari-mongoli sissetung, seal oli suur lahing, sõda ';

15. poka olimma **В ТЫЛУ** / ol'i hriabroi / a kun s'in'n'e tul'i
/ davai itkemä'h (V.T.) ' kuni olime tagalas, oli vapper,
aga kui sinna tuli - hakka või nutma ';
16. S'id'a **ДО ВОЙНЫ** heboz'at oldih (P.Z.)
' seejärel olid kuni sõjani hobused ';
17. oldih meil'a **манёвры** / oldih **учебные занятия** /
(V.T.) ' meil olid manöövrid, õppused ';
18. miula ol'i **противотанковое оружие** / i **автомат** ol'i
(V.T.) ' mul oli tankitõrjerelv ja automaat oli ';
19. tul'i **командир роты** (V.T.) ' tuli roodukomandör '.

4.1.4. Religioon

Sisuliselt saab siia peatükki paigutada ka ümberlülitumised, mis puudutavad karjalaste usku. Karjalased on kuulunud vene õigeusku juba 12. sajandist peale, kirikliku terminoloogiaga on nad kokku puutunud vene keeles. Seepärast lülitutaksegi ümber mõistete puhul, mis puudutavad kirikut, pühi, ka ebausku.

Kuna mitmed soome-ugri rahvad on põhimõtteliselt samas olukorras, võib ilmekustamiseks tsiteerida 1925. aastal ilmunud kirjutist D. Tsvetkovi sulest pealkirjaga "Vadjalased": "... kui me võtame usundi vadjalaste karakteriseerimiseks, siis näeme, et viimane on see tähtis tegur, mille abil on kujunenud vadjalaste moraalne ilme, ja imekspandaval viisil on sama tegur ära seganud nende algupärase olemuse ja nende ilmavaate. Usu keel on praegu arusaadav suuremale osale, vene keelt räägivad kõik [...] . Olukord on jõudnud niikaugele, et õigeuskliku ja venelase mõisted on sünonüümsed. Sagedasti küsimuse peale: "Kas oled õigeusklik?" - vastatakse: "Jah, muidu-

gi - venelane". (Tsvetkov 1925:42). Näide karjala keelest:

20. i täl'l'a kivel'l'ä / t'amän kiven luona **явилась святая
великомученица Параскевья** (N.L.) ' ja sel kivil, selle
kivi juures ilmutas end piha märter Paraskevja ';
21. i s'iel'ä ol'i knigašša kirjutettu / što **дева родила
спасителя мира** (N.L.) ' ja seal raamatus oli kirju-
tatud, et neitsi sünnitas maailmapäästja ';
22. mit't'üön'e s'ündüw laps'i / što kumban'e voiččow / sanow /
спасти весь мир (N.L.) ' (et) niisugune laps sünniks,
kes võiks päästa kogu maailma ';
23. jogo päivie ol'i **масленица** (N.L.)
' iga päev oli võinädal ';
- Ka ebausumõistete puhul tarvitatakse vene keelt:
24. tul'imma i izanda šanow / ei pid'än kahella / pid'i kol-
mella / kahella ei voi / tul'i t'eilä **нечистая сила** (N.L.)
' tulime, ja peremees ütleb, et ei oleks tohtinud kahekesi,
peab kolmekesi, kahekesi ei või - tuleb paha vaim '.

4.2. Ümberlülitumine arvsõnade puhul

Peamisi sõnaderühmi, kus karjalased ümber lülituvad, on arvsõnad ühes oma kasutamise sfääridega - aastad, vanused, mõõdud, kellaajad jne. Võib isegi väita, et ümberlülitumine arvsõnade puhul on kõige sagedasem ja seaduspärasem (mõninga- test eranditest tuleb juttu).

Võrdlusmaterjalina võib jällegi kasutada teiste soome-ugri rahvaste keelelisi uurimusi. Keeleteaduslikes töödes kohtame viiteid mõnede väikerahvaste keeltele, milles kas paralleelselt või oma iidsete sõnade asemel kasutatakse laenatud arvsõnu. Näi- teks on venekeelsete arvsõnade kasutamine emakeelses kõnes väga

levinud permikomi keeles. Veel möödunud sajandil kasutati seal rohkesti oma sõnu. Tänapäeval on olukord selline, et nooremad kasutavad oma sõnu kuni seitsmeni (sedagi mitte alati), vanemad kuni sajani (Кривошечкова-Гантман 1970:80).

Karjalaste kohta see üldistus ei kehti juba selle tõttu, et emakeelt tarvitatakse üksnes eakamate poolt. Üldiselt on karjalakeelne ekvivalent tuhmunud nii suurte kui värsquete arvude hulgas. Tingimisi võib oma sõnade kasutamist enam täheledada arvsõnade nominatiivsel või akusatiivsel esinemisel.

Peaaegu alati lülituvad karjalased ümber arvsõnade kasutamisel aastaarvu märkimiseks.

Näiteid:

25. dubrovassa mie s'ünnüin / ka reunalla kül'ä / в одиннадцатом году / в тысяча девятсот одиннадцатом году s'ünnüin dubrovassa (P.2.) ' ma sündisin Dubrovas, naaberkülas, üheteistkümnendal aastal, tuhande üheksasaja üheteistkümnendal aastal sündisin ma Dubrovas ';
26. в тысяча девятсот сорок четвёртом году kezällä / mie ol'in karjalan frontalla / a forsiruičimma joven двадцать второго июня сорок четвёртого года (V.K.) ' tuhande üheksasaja neljakümnenda^{neljanda} aasta suvel olin ma Karjala rindel, aga jõe forsseerisime 22. juunil neljakümne neljandal aastal ';
27. miun otettih saldiatoih в сорок втором году / a kod'ih tul'in в августе пятидесятого (V.T.) ' mind võeti soldatiks neljakümne neljandal aastal, aga koju tulin viiekümnenenda aasta augustis ';
28. t'amä primerno в тысяча девятсот / valehtelen / тысяча ^bвосемьсот девяносто пятом году ruvettih strojimah monas -

tiria (V.T.) ' seda kloostrit hakati ehitama umbes tuhande üheksasaja, valetan, tuhande kaheksasaja üheksakümne viien-
dal aastal ';

29. hänen viissel'ittih на двадцать пять лет (V.T.)
' ta saadeti 25 aastaks välja '
tiatto kuol'i miula ka unahin / в каком году / oih /
в двадцать седьмом году (P.Ž.) 'isa suri mul, oh
olen unustanud, mis aastal, kahekümne seitsmendale aastal ';
30. i hiän / miamo kuol'i / miula ka vašta четыре года / на сто
втором году / kuoli ka (P.Ž.) ' ja tema, ema, suri, mina
olin alles 4-aastane; suri siis saja teisel aastal ';
31. hiän в двадцать седьмом году kuoli (P.Ž.)
' ta suri kahekümne seitsmendale aastal '.

Erandite, s.t. mitteümberlülitunud aastaarvude poolest päl-
vivad erilist tähelepanu V. Tsvetkov ja V. Krõlov. Esimestel
lindistustel uurisid küsitlējad, kas aastaarve saab öelda ka
karjala keeles. Selgus, et meeldetuletamise järel on seegi vōi-
malik.

Näiteid:

32. na počtī kaksikümmend'ä vuotta riavoin (V.T.)
' töötan praegu kaksikümmend aastat ';
33. t'amä ol'i kolmekümnen'dä vīzi / vījes' vuozi / silloin
karjalaks'i opasšettih (V.K.) ' see oli kolmekümne viies
aasta, siis õpetati karjala keeles '.

On teada et kui õpitakse võõrkeelt, siis on arve (aastaar-
ve jms.) kõige raskem välja öelda. Keelejuhtide raskused karja-
lakeelsete aastaarvude lausumisel viitab selgelt sellele, et
neile on esmaseks keeleks siiski vene keel.

Arvsõnade kasutamine kuupäevade tähistamiseks on samuti

sage:

34. ajal'in pīterih / ol'in poiĵan luona / на восьмое марта
(V.T.) ' sõitsin Piiterisse, olinpoja juures 8. märtsil ';

35. tattari muččo s'utatti s'ežen kojın / третьева мая
(M.Kol.) ' tatari eit süütas selle maja 3. mail '.

Ümberlülitumine arvsõnade puhul, kui need tähistavad raha ja kodumajapidamiskut, näitab just eespoolmainitud karjalaste keeleliselt sõltuvat olukorda majanduslikes suhetes:

36. l'ehmällä pidäw **двести пудов** hein'ie (M.Kol.)
' lehmale peab (andma) 200 puuda heina ';

37. miula anneti **пятнадцать рублей** hän'es'tä (M.Kr.)
' mulle anti ta eest 15 rubla ';

38. äjä miula / n'ito_što on äjä / ka / **два рубля** / pūda /
da / **шестнадцать килограмм** / **два рубля** (M.Kr.)
' palju on mul, mitte just palju, 2 rubla on puud, 16
kilogrammi 2 rubla ';

39. halguo pidäw / halguo liad'ie / ka kel'l'ä on / mie toko
oššan / ken tuow / n'īn / **пять рублей** regi // en'is't'äh
ol'i **три рубля** regi / s'id'ä **по четыре** / a n'üt' ja
пять (P.Z.) ' puid on tarvis, halge varuda, mõnel on,
mina ainult ostan, mõni toob, maksab, viis rubla regi, algul
oli kolm rubla regi, siis sai nelja eest, nüüd on juba viis'.
Veel mõningaid arvsõnade näiteid ümberlülitunult:

40. mie šanon / älä l'ähe kod'ih / kod'i viel'ä **километров пять**
astuo (N.L.) ' ma ütlesin, et ära mine koju, koduni on
veel 15 km astuda ';

41. ka miun üks'i opašti / što tagiah päit'en / ol'is' **по**
десять сантиметров l'eviembi / на **тринадцать или на**
двадцать vielä parembi (V.T.) ' mulle üks õpetas,

- et tagantpoolt oleks 10 cm lühem, 15 või 20 veel parem ';
42. pidäw kod'ih / mi amo vuotta / **двенадцать часов** üdö
(N.L.) ' peab koju (minema), ema ootab, kell on kaksteist
öösel ';
43. siel'ä / značit / vain goren'e mänt' **девятсот тысяч**
двести крадусов (V.T.) ' seal juba põlemine tõuseb
üheksasaja, tuhande kaheasaja kraadini ';
44. meil'ä istuw pakkuojas'ta **человек десять** (P.Z.)
' meil istus (trepil) kerjuseid 12 inimest ';
45. üheštä kuhn'ašta annetih **первое блюдо** / a toizešta
второе (V.T.) ' ühest köögist anti esimene toit, aga
teisest teine ';
46. ka ol'i vovs'e doroga paha i **пять домов** palo (M.Kol.)
' tee oli väga halb, viis maja põles maha ';
47. viel'ä himottai~~z~~ proživie **годигов пять** (P.Z.)
' veel tahaks aastakest 5 elada ';
48. ka kel'l'ä l'ehmie on /vähä l'ehmie on / meil'ä on **восемь**
коров (M.S.) ' kellel lehmased on, vähe on, meil on 8
lehma '.
- Kuna venekeelsed lekseeme kasutatakse arvsõnade puhul eriti
rohkesti, siis võiks vaadelda lisaks juhte, kus karjalased jäid
arvsõnaga oma keele süsteemi. Järgmistes näidetes on neid huvi-
tav jälgida seetõttu, et kõrvuti on kasutatud vene- ja karjala-
keelset arvsõna:
49. с четвёртова / nel'l'ä / nel'ässä / из четвёртова класса
то седьмой kävin mie školah nazarovah (M.Š).
' neljandast klassist saadik käisin ma koolis Nazarovis ';
50. t'ämä ol'i miun tiaton / **тысяча восемьсот восемьдесят вто-**
рого года рождения / nin / ka primerno tiatolla ol'i

vīz'i vuotta / kun hiän tän'n'e tul'i / vot / nu primerno

В ТЫСЯЧА ВОСЕМЬСОТ ВОСЕМДЕСЯТЬ СЕДЬМОМ ГОДУ

tuldih ka t'äh kül'äh (V.T.) ' see oli minu isa (maja),
ta oli sündinud 1882.a., nii et ta oli umbes 5-aastane,
kui ta siia tuli, nii umbes 1987.a. tulid siia külla ';

51. nīn ka sulahane miula kuol'i / **В Сорок пятом году** /
miula jäi kaks / kolme lasta jäi händä jäl'geh / üks'i
kuoli (P.Ž.) ' nii, mees suri mul neljakümne viiendal aastal, mulle jäi kaks, kolm last jäi temast järele, üks suri';
52. ka tulen **двадцать восьмого** / n'īn kaks'i päivie jäi /
kuin **с первого** laškiettais' / a kuin **с пятнадцатого** /
n'īn **недели** / t'ulīs kod'ih / a ka tap ... / kolme
mies't'ä tappoi srāzu / s'iel'ä заводalla (P.Ž.) ' tulen
28-ndal, nii jäi kaks päeva, kui esimesest oleks lastud,
aga kui viieteistkümnenast, siis kaks nädalat, oleks koju
tulnud, aga kolm meest tappis kohe seal tehases ';
53. a kolmi l'ehmie ol'i / da kolme lammašta // a mudianžat
el'et't'ih / n'īn **по семь коров** oldih da **по шесть**
(P.Ž.) ' kolm lehma oli, kolm lammast, aga mõned elasid,
oli ka seitse või kuus lehma ';
54. palo kakšicci / palo vīz'i kod'ie / em muišša / kunne vuona
palo / **годов наверно** jo **семь** proid'i / kun ol'i palo
(M.Kol.) ' põles viis maja; ei mäleta, mis aastal põles,
ilmselt juba viis aastat on möödas, kui põles ';
55. n'īn i noššetah / nel'l'ä s'eine / **шесть на шесть** /
n'äin **шесть метров**
' nii raiutaksegi välja neli seina 6 x 6 meetrit, niiviisi
kuus meetrit '.

Järgmised paar näidet olgu puhta karjala keele esiletoomiseks, kuigi nendes üsna pikkades lõikudes võinuks esineda ka

svitsingut (näited pärinevad V. Krõlovilt):

56. a t'änä vuona ka otin jo kūzitois'ta re_gie / ol'i ak'si-
tois'ta / no egl'ein vīz'i re_gie otin / i viel'ä vīz'i
 l'iew // kaks'ikümnen'dä rengie kūwešta paččahašta (V.K.)
 ' aga sel aastal olen saanud juba kuusteist pange, oli
 ükssteist, aga eile sain viis pange ja viis pange saab veel;
 kakskümmend pange kuuest mesipuust ';
57. pid'än puolembia / l'ehmä / nel'l'ä čibja / nu nel'l'ä
 piädä / a n'in üks'i čiba / a kolme vuonna / on kolmeküm-
men'd'ä pit'kakorvia / n'äidä krol'ikkja / i kaheksantois'ta
 pačašta (V.K.) ' peaks olema poole võrra vähem, lehm, neli
 kitse, no neli pead, üks kits ja neli talle; on kolmkümmend
 pikkõrva [tegemist on fennitsismiga - autori märkus], neid
 küülikuid ja kaheksateist mesipuud '.

4.3. Ümberlülitumine nimede puhul

Ümberlülitumist esineb kohanimed, riikide, asutuste, isikute ja perioodikaväljaannete nimedes.

Kohanimed jäävad üldjuhul karjala keelde, kui tegemist on lähima ümbrusega või kõnelejale hästi tuttava kohaga (näit. ves's'i - Vesjegonsk, pīteri - Leningrad):

Näiteid:

58. t'üt'är eläw в Молдавий (P.Z.) " tütar elab Moldaavias';
59. da / в Карелии ol'in (P.Z.) ' jah, olin Karjalas ';
60. tuldiñ от Петрозаводска (V.T.) ' tuli Petrozavotskist';
61. meil'ä ol'i kül'äššä tattari / с Латвии tullun (M.Kol.)
 ' meil oli külas tatarlane, Lätist tulnud ';
62. pūttuin ka на Орловско-курскую (V.T.)
 ' sattusin Orjoli-Kurski (kaarele) ';

63. a t'ut'är on pīt'er'in l'uön'ä / в Киришах
' t'itar on Leningradi lähedal, Kirišis ';
64. fronta ol'i / alahaksi s'inne / по нижней Волге / män'i
/ на Сталинград (V.T.) ' rinne oli sinna allapoole, läks
mööda Volga alamjooksu Stalingradi peale '.
- Järgmises näites võib näha, et kõnelejal ei aktualiseeru
emakeelne vorm isegi eelneva vahetu kuulmise järel.
65. / ol'it german'ijašša? / da / в Германий (V.T.)
/ olid Saksamaal? / " jah, Saksamaal ".
- Ümberlülitumised muude nimede ja nimetuste puhul:
66. t'iatto loppi Лихославское педагогическое училище /
педучилище (V.K.) ' isa lõpetas Lihhoslavl'i pedagoogilise kooli, pedkooli ';
67. a viel'ä on poiga miula / в "Красном Пахаре" /
kolhozašša (M.Kol.) ' veel on mul poeg, elab kolhoosis
"Punane Kündja" ';
68. jäl'geh moničči viel'ä ol'i perešsel'en'n'ä i ostatka ol'i
Екатерина Вторая (V.K.) ' hiljem oli veel mitu korda
ümberasumist, viimast korda Katariina Teise ajal ';
69. moskovašta s'iel'd'ä tul'i Екатерина / помоему Первая
(N.L.) ' sealt Moskvast tuli Katariina Esimene minu meelest';
70. gažietašša ol'i / в "Сельской жизни" / "И такое бывает"
(V.T.) ' ajalehes oli, "Selskaja žiznis" (rubriigis) "Juh-
tub ka seda" ';
71. peto.m jäl'geh čerepofcah / lätokkia miöt' / t'amä / kuin /
Дорога жизни / ka t'ädä miöt'en (V.K.) ' aga pärast
(saadeti) Tšerepovetsi, mööda Laadogat, kuidas see oligi,
"Elu Tee", vaat seda mööda '.

Nagu viimasest näitest ilmneb, võivad nimed erineda ka karjala keeles erinevates vormides ja rõhutame jällegi, et vaatamata seaduspärasustele pole need veel lõhkumatud reeglid, vaid siingi esineb palju individuaalseid iseärasusi.

4.4. Ümberlülitumine tsiteeringute puhul

Kui karjalane tsiteerib venelast, siis on ümberlülitumine samuti üsna reeglipärane. Psühholoogilises mõttes on tsiteeringuga edastatav kõne ilmekam ja vahetum. Sama kehtib ka vene folkloorist pärinevate muinasjuttude ümberjutustamisel ning seletub Barantsevi arvates "vajadusega säilitada kunstilisus ja üksikute elementide omanäolisus" (Баранцев 1971:40).

Näiteid:

72. s'id'ä ka brihačču pod'ros't'i / "мама / купи мне [...] лисопед / у всех лисопед" / "так помогай мне доить коров / так и купю" / n'in (ka) br'ihacun i opaššin l'ehmie lüp-sämäh (M.Kr.) ' seejärel poiss kasvas suuremaks. - "Ema, osta mulle jalgratas, kõigil on jalgratas". - "Aita mul lehma lüpsma, siis ostan; niiviisi õpetasingi poisi lehma lüpsma";
73. kačon / kaks'i b'rihais'ta / vičat pit'ät' / i ka tuhjloida vaššen / ~~xvoššetah~~ i ~~xvoššetah~~ vičolla / "ребята / что вы тут делаете" / "бабушка / мы смею видели / вот она туды в кусты ушла" / "так рабятки / вы уж не хвощите в кусты больше / ведь смея-то ушла на рыбу" / "ой бабушка / так как мы напугались / а много здесь смеёв?" / "ребятки / много" /

brīhažet veñehlāžet oldih (A.L.) 'vaatan, kaks poissi, pikad vitsad (kāes), ja muudkui lōōvad vastu pōōsaid. - "Poisid, mis te siin teete?" - Vanaema, me māgime ussi, ta läks sinna pōōsastesse". - "Poisid, ärge enam lōōge pōōsastesse". - "Oi vanaema, kus me ehmatasime. Aga on siin palju usse?" - "Poisid, palju". Poisid olid venelased ';

74. män'in bol'n'iččah / kižuin vračalda / vračča šanow /
"мамаша / бери себя в руки / а то мы тебя не пустим /
сын у тебя в тяжелом состоянии " // (A.L.)

' läksin haiglasse, küsisin arsti käest. Arst ütleb:
"Emake, võta end kokku, muidu me sind(sisse)ei lase. Poeg on sul raskes seisundis" ';

75. aštū pappi / [...] / "ты чего делаешь /
куда гонишь овец?" (P.Z.) ' astub papp (ja küsib):
"Mis sa teed, kuhu ajad lambad" ';

Huvitav on märkida neid ümberlülitumisi, kus sõjas sakslaste ja soomlaste kokkupuutumise tulemusel mehed tsiteerisid nii saksa kui soomekeelseid fraase. Kuna kõneleja järgmises näites kasutab ka vene keelt, tuleb välja kolmest keelest koosnev tekst. Võõrkeelse tsitaadi tõlge on vene keeles, mis kõneleb kõnemehanismide vahekorrast vene keele kasuks.

76. i kiž'el'dih / nemcat / "kamrad / was ist / wo hast gelernen deutsch gesprochen" / "in Rußland" / "ka luis' / можно сказать / обманываешь " / vot / "ich не luis' / "aber warum andere Kamrad nicht sprochen deutsch" / "почему другие / так сказать / товарищи / не разговаривают по-немецкий" / я говорю" / "ich nicht weiß" / я не знаю (V.T.)

' ja sakslased küsisid: "Kamraad, kus sa oled saksa keelt rääkima õppinud?" - "Venemaal". - "Valetad". - "Ma ei vale-

ta". - "Aga miks teine sõber ei räägi saksa keelt?" Mina ütlen: "Ei tea". (sõna luis' tähendust ja kuuluvust ei õnnestunud autoril leida).

4.5. Ümberlülitumine kordavas funktsioonis

Järgmise rühmana võib eristada nn. leksikaalseid paral-
lelisme - informant üritab midagi täpsustada. Leksikaalsed
ekvivalendid võivad esineda järjekorras: esmalt karjalakeelne,
seejärel venekeelne; või vastupidi. Järjekord näitab ära lek-
seemi eelistuse ühes v. teises keeles (vrd. Баранцев 71:49).
Kordamise funktsiooniks võib olla mõiste selgitamine või ka
kokkuvõtmine - kordustõlge ei pruugi isegi olla sõnasõnaline.

Näiteid venekeelse kordusega:

77. rebuo äjan tavottin / rebuo / лиса / rebuo ol'i äjä
t'ial'a (V.K.) ' rebaseid sain palju kätte (kättisin) re-
baseid oli siin palju ';
78. a oldih aivin naiz'et / до единого naiz'et oldih (N.L.)
' aga olid ainult naised, viimseni olid naised ';
79. a t'äl'l'äpuol'ie šuoda oldih suomalaiset sotamiehet il'i
финские солдаты / venähl'äks'i šanuo (V.K.) ' aga seal-
pool sood olid soome sõjamehed (švitšing soome keelde)
või soome soldatid, vene keeles öeldes ';
80. voinan mie ol'in pīt'eriššä / i karjalan kangas on /
t'ijät ? / Карельский перешеек / karjalan kangas (V.K.)
' sõja ajal olin ma Leningradis, Karjala kangas on, tead?
Karjala maakitsus, Karjala kangas ';

Näiteid karjalakeelse kordusega:

81. tulehke sīväh jūwah i viruttiačetah / i tiaš nouššah aivoin
/ в три часа / kolme čjassua üödä nouššah (N.L.) ' tule

- valgel süüakse, juuakse ja minnakse magama, ja taas tõus-
takse vara, kell kolm, kell kolm öösel tõustakse ';
82. t'üt't'ärellä on **двадцать четыре года** / kak'skümnen'dä
nel'lä vuotta (M.Kol.) ' mu tütar on 24 aastat vana ';
83. aššun dorigia miöt' / i vastah miula hüppiäw / musta /
volnii / **НУ ЧТО ТАКОЙ** / mi t'ämä on (N.L.) ' astun teed
mööda ja vastu hüppab must, no mis see siis olgu!?' ;
84. ol'in **старший сержант** / vanhemi seržanta (V.K.)
' olin vanemseersant ';
85. mie / ka / **шесть лет** / **даже шесть с лишним**
ol'in / vuotta / vot (V.T.) ' ma olin siis kuus aastat,
isegi üle kuue aasta ';
86. a n'üt rjan tōžo učitel'nicana / **тридцат** / kolmekümnen'dä
šeiččemän vuotta (M.Kr.) ' aga nüüd töötan ma taas õpetaja-
na, kolmkümmend seitse aastat (olen töötanud) ';
87. a он s'ežo pölläššii da ka n'äin i kaksilla liapoilla
s'eižatti / **да и стоит** / i s'eižow (T.U.) ' aga tema
ehmus samuti ja jäi niiviisi kahel käpal seisma, ja seisab ...!
Ka selline täpsustus kuulub siia:
88. trudno miul'a ol'i el'ändä / a fšōžo n'üt **по старости**
mie olen **довольно своим детям** / što miula on vovs'e
hiväť lapšet (A.L.) ' raske oli mu elu, aga nüüd vanadus-
päevil olen oma lastega rahul, mul on väga head lapsed '.
Viimases näites on korratav karjalakeelne lekseem enne üm-
ber lülitunud ilmselt eelneva sõna ümberlülitumise tõttu:
89. kond'i t'erskoit oldih / i kriaskalla torguidih / aštiella
i t'allä mat'er'jalalla / ka širčoilla i n'äil'l'ä / **же-**
лезом торговали / ka torguidih (N.L.) ' kondiitriärid olid
ja värviga kaubeldi, nõusid müüdi ja riidet, sitsi ja neid,
rauakaubaga kaubeldi (samuti).

Isegi sellisel juhul, kui inimene mõtleb ja räägib karjala keeles, mõningad mõisted aktualiseeruvad tahtmatult vene lekseemidena. Vene lekseemi karjala lekseemiga asendamine võib toimuda kohe, aga võib toimuda teatud aja järel. Osad karjala lekseemid assotsieeruvad mõistega vahetult; osad vene lekseemid samuti; mõned karjala lekseemid aga assotsieeruvad vene lekseemide kaudu (vrd. **Верещагин** 1969:90).

4.6. Emotsionaalne ümberlülitumine

Nagu märgivad P. Ariste, A. Barantsev ja mitmed teised kee-
leuurijad, esineb sõnaline või fraasiline ümberlülitumine em-
faatilistes väljendustes ning konstruktsioonides, kus midagi
eriti alla kriipsutatakse või rõhutatakse. Lisaks kuuluvad siia
fraseologismid (vt. näit. **Баранцев** 1971:40).

Näiteid:

90. a hiän čurahti / **мать честная** / **будь здорове** / kunne (V.T.)
'aga tema pörutas kirumissõnad ei tea kuhu ';
91. kartoškja tuon / **не уж то** en löüwä / ot'in koropkan
tabakkja (V.T.) 'toon kartuleid, niisama juba ei saa,
võtsin karbi tubakat ';
92. vet'ol'i i naخالja **до хрена и больше** (N.L.)
'oli ju ka nahhaalegi kõrini ';
93. voida on s'iel'ä vähä / langei butilka / **наплевать** (M.Kol.)
'võid on selles vähe, pudel kukkus, tühja kah sellest ';
94. a prostoi naroda / **ну просте превосходно** (V.T.)
'aga lihtrahvas on lihtsalt imetore ';
95. vahnat ei šja riadia / no hot viel'ä **спасибо / что**
pen'šijan annetih meil'ä (P.Z.) 'vanad ei saa töötada,
aitäh veel, et meile pension määrati (anti) ';

96. S'iel'ä i meil'ä oli pandu / šanottu kuin ei el'is / vot /
а позиции не здавать (V.T.) ' seal oli meile pandud
 (kohustus), oli öeldud, et kui ka sureks, positsioone mit-
 te käest anda ';
97. a pulemjočikat puolešša sadašša metrašša oldih / upotettih
 kuin / **под прямое попадание** (V.K.) ' aga kuulipildu-
 rid poolesaja meetri peal olid uputatud täistabamusega ';
98. on kolme lašta s'ežo / šulahane **погиб** (P.Z.)
 ' praegu on (mul) kolm last, peigmees hukkus ';
99. nīn s'iel'ä nī piarno / n'i žiaruo / vot / **не дрянной**
бабушки по-русский / kuin šanotah (V.T.) 'nii polnud
 seal ei kuumust, ei leili, mitte tühjagi, nagu vene keeles
 öeldakse ';
100. vet' / i kül'uh l'ähet / nastojaššoih / n'īn i s'iel'd'ä
 tulit **со свежой головой** (V.T.) ' kui ikka õigesse
 sauna lähed, siis tuled sealt tagasi värske peaga ';
101. s'īdä mužikat händä **постерегли** / da pliaškoilla an-
 nettih (P.Z.) ' siis mehed hoidsid teda kinni ja andsid
 rihmadega ';
102. tattarin muččo s'ūt'ūt't'i s'ez'en kojīn / **за ревности**
 s'ūt'ūt't'i (V.Z.) 'tatarlase naine süütas
 selle maja, armukadedusest süütas ';
103. i s'iel'dä tuldih t'än'n'e **на вольное поселение**
 (V.T.) ' ja sealt tuldi siia vabaasumisele ';
104. i provodiw dāže / vot / vain män'e / **на свое место** /
 mis'tä s'ie tul'it (V.T.) ' ja saadab isegi, mine vaid
 oma kohale, sinna, kust tulid '.

Millal kõneleja enda jaoks ümberlülitumise teadvustab,
 pole selge. Allolevas näites on ta seda näiteks teinud:

105. hukka virutjacc'i lumella / i nošti jallat / virū / ну
 лежачего не боят / venehl'äksi (V.K.)

Järgnevas aga unustab keelejuht kõnega kaasneva emotsio-
 naalse pinge tõttu sootuks, et peab kõnelema karjala keeles:

106. kučuttih donorat / hänel'l'ä pid'i кровь напевать / с
 Калинина вылетели врачи с кровью / первая группа /
 ему нужно кровь / вот / вили (?) его кровь / вот / он меня
 пустил / и он / значить / неделю полно лежал на
 койке / вот койку вот так покрутила (A.L.)

U kutsuti doonorid, talle pidi verd andma, Kalininist
 sõitsid välja arstid verega. Talle oli tarvis esimese
 grupi verd. Anti talle veri ja ta lasi mu tulema. Tema
 aga lamas nädal otsa voodis, nii keerutas voodit, et ...
 [siinkohal paluti kõnelejat tagasi minna karjala keele-
 le].

Seega lülituvad kakskeelsed karjalased enam ümber sellis-
 te sõnade kasutamisel, mis on uudsed; samuti arvsõnade, nime-
 de ja tsiteeringute puhul ning juhtudel, kui korratakse mida-
 gi. Ka siis, kui kõneleja lisab teatud sõnale v. väljendile
 emotsionaalse pinge, kasutatakse vene keelt. On veel tähele-
 pandav, et kui tavaliselt piirdub svitsing sõnadega, mis antud
 semantilisse piirkonda kuuluvad, siis emotsionaalse impulsi
 korral võib ümberlülitumine olla pikem.

Kokkuvõte

Nagu nägime, peituvad keeleline ümberlülitumise juured nii sotsiaalses ümbruskonnas kui ka kakskeelse indiviidi psüühikas. Nähtuse põhjused taandada ainult ühele aspektile on võimatu - sotsiaalne keskkond määrab küll ära keelelise situatsiooni (bilingvism ongi ju eelkõige sotsiolingvistika uurimisobjekt), kuid ei saa eirata, et meil on tegemist konkreetsete isikutega oma psüühiliste isärasustega.

Karjalased, kes jälgitavas rajoonis elavad, on olnud venelaste majandusliku ja kultuurilise mõju all paarsada aastat. Ka karjalaste keel kuulub viimase alla. Situatsioon on paratamatu - karjalased ei saanud sisserännanud vähemusrahvusena jääda sellistele mõjudele suletuks, pigem vastupidi, optimaalsete elutingimuste tagamiseks pidid nad ise kontakte otsima. Keele kui peamise kommunikatsioonivahendi valikul oli vene keel kahtlemata eelistatumas olukorras. Siit algaski vene lekseemide järjepidev sissetung karjalaste emakeelde.

Praegune keelelise olukorra kujunemine on olnud muidugi pikk, kuid loogiline tee. Karjalaste bilingvism on täielik, nad mitte ainult ei valda, vaid kasutavad aktiivselt karjala keele kõrval vene keele süsteemi. Samas on karjala keele kasutamissfäärid jäänud ahtaks ning seetõttu on selle keele kasutamisoskus kiiresti hääbumas. Ja tõepoolest, karjalastest esi-

vanematega nooremad inimesed on rahvuselt faktiliselt juba venelased. Ka vanemate inimeste emakeel on "kahvatum", seda tõestabki sagedane venekeelsete vormide kasutamine karjalakeelses kõnes, kuna vastupidist ilmingut üldiselt ei täheldata. Seega on karjalakeelne kõne n.ö. segatud, kuigi oma struktuurilt ei pruugi ta olla vale, s.t. ta on koordineeritud. Nagu näitasime, on karjala-vene bilingvism koordinatiivne segatud tüüp ja et just selles tüübis esineb ümberlülitumist, s.t. kahe v. mitme erineva keelesüsteemi kasutamist ühe kõneakti piires, kõige sagedamini.

Millest ümberlülitumine sõltub? Rolli võivad esmalt mängida mitmed faktorid, mis on määratud sotsiolingvistiliste terminitega, laiemalt võttes - kõnesituatsiooni komponendid, s.t. kes räägib, kellele, mis eesmärgil, kelle juuresolekul. Noorematel inimestel on vene keele mõju tugevam, seal esineb ka ümberlülitumisi rohkem. Haritumad inimesed lülituvad samuti sagedamini ümber, kuna nende terminoloogiasse on tulnud venekeelse õpingu käigus mõisteid, millele karjala keeles sobivad vasted puuduvad. Vaadeldes ümberlülitumisi soolisel pinnal, võib näha, et mehed kasutavad rohkesti venekeelseid vorme sõda puudutavates teemades.

Kuna karjalasel ei ole tekkinud seost noor ja võõras inimene - karjala keel, siis pole haruldane, et ta lülitub ümber vene keelele isegi emakeelse kõnetamise puhul.

Mitmetel juhtudel läheb karjalane vene keelele üle ilmsest ebakindlast seisundist tingituna, sellisel korral on kõneleja vene keele eelistus väieldamatu.

"Loomuliku" kõnekeele seisukohalt on keeleekspeditsioonidel tarvis saavutada n.ö. sotsiaalselt neutraalne situatsioon, s.t.

situatsioon, kus kõneleja enam ei mõtle kõne välisele küljele. Kõne sealsetest ümberlülitustest selgub, kumba keelesüsteemi kuuluv lekseem on mõistega püsivamalt seotud. Lekseemide võrdse tugevusega seotuse korral mõistega toimib selektor, mis orienteerub kõneldava keele järgi.

Vaatamata teatud reeglipärasele kakskeelsete karjalaste ümberlülitumistes, mille näitajad on individuaalset laadi, tõime esile sellised semantilised piirkonnad, kus svitsšing on kõige seaduspärasem. Niisiis alluvad ümberlülitumisele sellised mõisted, mille päritolu on hiline, sõnad tehnikast, uutest tootmissuhetest, poliitikast, majandusest, kultuurist. Tavapärase ob ümberlülitumine arvsõnade puhul. Samuti lülitatakse ümber koha- ja muude nimede kasutamisel kõnes, venelase kõne tsiteerimisel ja juhtudel, kus kasutatakse sõna-sõnalt tõlkimatut väljendit. Svitsšing toimub ka siis, kui lauses midagi rõhutatatakse või kui teatav sõna või sõnarihm on laetud emotsionaalse pingega.

Kokkuvõtteks võib öelda, et ümberlülitumine bilingvismi ühe ilminguna saab alguse järjepidevast vene lekseemide sissetungist karjala keelde. Laenatud sõnade adaptatsioon ei ole püsiv, venekeelseid sõnu kasutatakse üha rohkem vene keele vormis. Ümberlülitumine võibki piirduda vaid ühe v. mõne sõnaga, nagu enamikes näidetes oligi, mõnikord aga võib see omakorda põhjustada absoluutse ülemineku vene keelele.

On ka fakt, et karjalased on massiliselt üle võtnud vene keelest muutumatuid sõnu, mille puhul on raske öelda, on see kõneleja juhuslik ümberlülitumine või sotsiaalgrupiline laen.

Nii adverbiaalsed laenud, ühesõnalised kui ka pikemad ümberlülitumise juhud karjalaste kõnes viitavad aga selgelt asjaomase keele hääbumisele käsitletud keelepiirkonnas.

Kasutatud kirjandus

- A r i s t e , P. 1981, Ümberlülitumine. - Keelekontaktid, Tallinn;
- H a l l a p , V. 1960, Mordva-vene segakeelsusest. - KK II;
- H a n s e g ä r d , N. 1981, Kaksikielisiä tai puolikielisiä (TL 81), Helsinki;
- I v a n o v , J. 1963, Tonšajevo maride kakskeelsusest. - ESA IX;
- P a l m e o s , P. 1970, Djorža ääres. - Saaremaast Sajaa-nideni ja kaugemalegi, Tallinn;
- P a s c a s i o , E. 1985, Phillipine bilingualism and code switching. - Panagani. Essays in Honowe of Bonifacio P. Sibayan, Manila;
- S m i r n o v , S. 1979, Nõukogude sotsiolingvistika päevaprobleemid. - KK VII;
- T i l l i , J. 1981, Kaksikielisyyden lajit ja tasot. - Kaksikielisyysskysymyksiä, Publication of the Linguistic Association of Finland, Turku;
- T s v e t k o v , D. 1925, Vadjalased. - Eesti Keel IV;
- Б а р а н н и к о в а , Л.И. 1972, Сущность интерференции и специфика ее проявления. - Проблемы двуязычия и многоязычия. Москва;

Б а р а н ц е в , А.П. 1971, Случай мены языка в речи карель-людигов. - Прибалтийско-финское языкознание.

Ленинград;

Б е л л , Р. 1980, Переключение кодов: билингвизм и диглоссия. - Социалингвистика. Москва;

В а й н р а й х , У. 1971, Одноязычие и многоязычие. - Новое в лингвистике, вып. VI;

В е р е щ а г и н , Е.М. 1966 а, К проблеме разносистемной принадлежности лексем при билингвизме. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва;

В е р е щ а г и н , Е.М. 1966 в, К проблеме опосредственной ассоциации лексем с понятиями условиях билингвизма, - Вопросы психологии III;

В е р е щ а г и н , Е.М. 1967, Психолингвистическая проблематика теории языковых контактов. - ВЯ VI;

В е р е щ а г и н , Е.М. 1969, Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). Москва;

В е р е щ а г и н , Е.М. 1976, Два психологические методы. - Методы билингвистических исследований. Москва;

Г а м п е р ц , Д.Д. 1975, Об этнографическом аспекте языковых изменений - Новое в лингвистике, вып. VII;

З в е г и н ц е в , А.В. 1961, Очерки по общему языкознанию. Издательство МГУ;

З л о б и н а , В.Е. 1966, К проблеме лексической интерференции в карельском языке, - Вопросы финно-угорского языкознания;

К р и в о щ е к о в а - Г а н т м а н , А.С. 1970, К проблеме языковых контактов. - ВФУ вып У;

К у з н е ц о в а , А.И. 1971, Характер интерференции коми и русского языков на различных языковых уровнях (в районах коми-русского двуязычия). - Вестник Московского университета У;

М и х а й л о в , М.М. 1970, Об изучении двуязычия на уровне языка и на уровне речи. - Учен. зап. научно-исслед. ин.-та при Совете Министров Чуваш. АССР, вып. 49;

М и х а й л о в , М.М. 1971, Двуязычия и взаимовлияние языков. - Проблемы двуязычия и многоязычия. Москва;

П а т у ш е в , Г.С. 1970, К вопросу о русско-марийских языковых контактах. - ВФУ, вып У;

Р о г а ч е в , М.Б. 1970, Билингвизм сельских коми (сдциологический аспект). - ВФУ, вып. У;

Т а р а с о в , Е.Ф. 1981, Социоллингвистика и психоллингвистика. - Теоретические проблемы социальной лингвистики. Москва;

Х а у г е н , Э. 1972, Языковой контакт. - Новое в лингвистике, вып. У1;

Ш в е й ц е р , А.Д. 1976, Билингвизм и диглоссия. - Современное социоллингвистика. Москва;

Ы й с п у у , Я. 1985, Система глагольного словоизменения в южнокарельских периферийных говорах. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту.

Viidatud keelejuhid:

- M.Kol. - Maria Kolobova (s. 1926); Belskoje küla
A.Z. - Aleksandra Zaikova (s. 1913); Djudikovo k.
M.Kr. - Maria Krjukova (s. 1925); "
P.T. - Pavla Tihhomirova (s. 1917); "
Z.T. - Zoja Tjumeneva (s. 1918); "
V.K. - Viktor Krõlov (s. 1922); Dudino k.
V,T. - Vassili Tsvetkov (s. 1924); Fjodovo k.
P.Ž. - Praskovja Žinkina (s. 1911); Lopatihha k.
N.L. - Nadežda Lihhatšova (s. 1916); Tšamerovo k.
M.Š. - Maria Šalagina (s. 1923); Uljanihha k.
A.U. - Anastassija Udalova (s. 1897); "
A.L. - Anastassija Lumpanova (s. 1908) "

МЕНА ЯЗЫКА (ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ КОДОВ)

(На примере весьегонского говора карельского языка)

РЕЗЮМЕ

Слушая речь в коллективах, где говорят на двух или более языках, как у карелов Калининской области Весьегонского района, можно заметить явление, при котором говорящие меняют язык в течение одного речевого акта.

Это явление называется переключением или переключением кодов.

Билингвизм (двуязычие) карел координативного смешанного типа — в этом типе переключения встречаются чаще всего. Координативность значит здесь то, что на обоих языках говорят согласно своим нормам, а смешанный тип указывает на переменное переключение языков в одном и том же речевом акте.

Переключение может быть частичным (несколько слов) или полным (абсолютный переход на другой язык).

У переключения социальные и психологические причины. Корни его в социальной природе — социально-коммуникативная система требует кроме родного языка неизбежное владение русским языком. Удельное значение русского языка так велико, что карельский язык исчезает. Частота переключения зависит от говорящего,

особенно от возраста, от уровня владения обоими языками, от слушателя и от общей ситуации общения и т.д.

Свои закономерности переключения и у тематики. При некоторых семантических группах слов употребление русских лексем самое вероятное : новообразованные понятия имя числительное, цитата из речи русских, эмоциональные выражения. Но есть и такие переключения, где употребление русского языка в карельской речи внешне немотивировано.

JK an

Tut kikk